

ACTA ACADEMIAE PAEDAGOGICAE AGRIENSIS XVIII/6.

Szerkeszti: Budai László

928-934

TÖRTÉNELEM

EGER, HUNGARIA

1987.

ACTA ACADEMIAE PEDAGOGICAE AGRIENSIS XVIII/6.

A szerkesztő bizottság:

NAGY JÓZSEF

Kelemen Imre, Lengyel Zoltánné, Nagy Andor,
Nagy Sándor, Orbán Sándor, Pásztor Emil, Zám Éva
Zbiskó Ernőné

Szerkesztő -- Redigit:

BUDAI LÁSZLÓ

Felelős kiadó:

SZÜCS LÁSZLÓ

BOZSIK RAFAEL

MEGJEGYZÉSEK AUGUSTINUS TÖRTÉNETSZEMLÉLETÉHEZ

(Az itt közölt munka -- megszabott terjedelmi korlátok miatt -- lerövidített változata egy nagyobb tanulmánynak.)

A Mediterranumban hajdan dicsőséggel lobogó római hatalom fáklyája az V. századra alig-alig pislákol. Ekkorra már előrevetítette végső felbomlásának árnyait az egykor oly szilárd Imperium szánalmassá korcsosult nyugati fele. Majd elérkezett a lehetetlen is 410. augusztus 24-én. Hiába alkudozott a várost ostromló barbárokkal, sőt hiába alázkodott meg előttük Róma nevében Basilius szenátor s a tárgyalásokban jártas Joannes tribunus, Alarik gótjai mégis elfoglalták az Urbs Aeternát, és három napi fosztogatás után hagyták csak el, magukkal víve rengeteg rablott kincset, foglyot, köztük még a császár testvérét, Galla Placidiát is. A barbárok dúlta nyugat-római világ kaotikus zűrzavarából viszonylag erős, jól kivethető kiáltássá artikulálódott a keresztényeket hibáztató vád. Többen vélték úgy, hogy a bajok Róma elhagyott ősi isteneinek bosszújaként törtek elő. A pogányok keresztényellenes kórusába vegyült a keresztények egy nagyszámú csoportjának méltatlankodása, hogy Péter apostol miért nem kelt püspöki székvárosa védelmére, miért hagyta az igaz keresztényeket arianusok martalékául esni. Így ösztársadalmi szinten fogalmazódott meg a "valami nincs rendben" feszültségteljes felismerése. Az emberek egyre erősebben kívántak magyarázatot, vágytak a történesek miértjének tudására. Ezzel a kihívással találta magát szemben a korszak legszervezettebb ideológiai és intézményi rendszere, a kereszténység. E részről egyik válaszdónak Orosius presbiter jelentkezett. Könyve a keresztény kor katasztrófáinak súlyát egy sajátos, a "minden relatív" elvére épült párhuzam felállításával kívánta csökkenteni: a régi időkkel szembesítet máról azt állította, hogy a múlthoz képest a jelen minden baj ellenére kevésbé szörnyűséges. Az így érvelő egyházi férfiú gondolatai természetesen nem hhattak komolyabb meggyőző erővel. Azonban még 412-ben maga Augustinus is

vállalkozott az óriási feladatra. Hippo püspöke 426-ra fejezte be nagy művét. A "Doctor Gratiae" által a középkor szellemi horizontjáról útjára bocsátott De civitate Dei szemlélete évszázadokra termékenyítőleg hatott a történelemről, a történelemben helyét kereső emberről, a társadalomról és intézményeiről töprengő európai gondolkodásra.¹ Eme munkájának nehéz pontos műfaji meghatározását adni. Ennek legfőképpen a tartalmi gazdagság az oka. A műből végkicsengésében az apologetika hangzik ki dominánsan, de mellette erősek az egyéb felhangok köztük a történetfilozófia is, amire különösképpen kívántunk odafigyelní, hogy összeállíthassuk Augustinus történet szemléletének legsajátabb jegyeit, summázva annak tanulságait, méltatva értékeit. Bár hasonló igénnyel már jelent meg igen gondolatgazdag írás magyar szaklapban, mégis úgy tűnik, az ott közölt megállapítások még hagynak némi teret néhány visszafogott igényű, szerény megjegyzésnek.² Anélkül, hogy az avatott filozófiatörténészek köreit zavarni szándékoznánk, mégis kiindulásként el kell mondani, hogy Augustinust nem látjuk annyira görögül gondolkozónak, mint az említett tanulmány, még ha egyes német szerzők ezt vallják is.³ Sokkal inkább helyénvalónak véljük Vidrányi Katalin megállapítását elfogadni, aki rámutat, hogy a neoplatonizmus, kiváltképpen a keresztény platonizmus teljes mértékben sohasem vált Augustinus sajátjává.⁴ Így kissé töprengnünk kell még azon állítás jogosságán is, hogy egyházatyánk történet szemlélete pusztán csak sajátos mixtúrája lenne a hellenizmusig húzódó görög filozófia vonulatának és a zsidó vallási történetlátás, világmagyarázat találkozásának. Többről van itt szó, mint egy sajátos amalgámról, mert ez esetben új vegyület született. Már csak azért sem érezhetjük akár felében is görögnek az augustinusi világképet, mert a görög filozófia történet szemlélete a poliszválság korában még nem gondolkodott történelmi idődimenzióban, s ezen a látásmódon nem immanens fejlődés eredményeként lépett túl, ekként a végeredmény sem lett tisztán görög jellegű. Augustinus szellemi találkozása így már olyan filozófiával esett meg, amely tartalmában nem csupán Hellász gondolatainak örököse volt. Elemzendő szerzőnk szemléletének kialakulásához döntőbb mértékben a zsidó-keresztény történet szemlélet járul hozzá. A zsidó történetfelfogás megindult, hogy túllépje az antikvitás ciklikus szemléletét. A "választott nép" Messiását várva, őrizve hagyományait ugyan, de mégis a múlt visszavágyása helyett a megígért jövő felé

tekintett, a múlt már az ősszülők elkövette bűn miatt is veszített súlyából, s kap itt így nyomatékot a jövő. A zsidóság bekapcsolta az időt és az istenfogalmat a történelemalakító tényezők sorába. A görög felfogással szemben, -- ahol Platonnál az isten változhatatlan, Arisztotelésznél meg nem is teremthetett -- a bibliai istenfogalom aktív részese az időnek és a teremtésnek, olyannyira, hogy evilági beavatkozásait egymás után rögzítették a hagyomány megőrizte szentkönyvek. A keresztény időszemlélet viszont eltér a zsidótól is. Felfogásuk szerint ugyanis a megváltás már beteljesedett, s ez egyértelművé teszi a jövőt. Másrészt a keresztény nézet világosan megkülönböztette isteni attributumként az örökkévalóságot s az időt mint pusztá teremtményt. A történelmi idő két fő szakaszává a megváltás előtt és után lett.⁵ Nyilvánvaló tehát, hogy a görög filozófiai és a zsidó vallási világmagyarázat örökségének egymásra találása még nem szülte volna meg Augustinus történet szemléletének alapjait, ha nincs ott a keresztény világszemlélet novuma. Ez utóbbi a domináns szál szerzőknél, bár a görög vonalnak is nyoma lelhető. Ez utóbbi jelenléte nem elvi engedmény volt, hanem sokkal inkább csak kifejezési eszköz, amely csak ott és addig alkalmaztatott Augustinusnál, amíg nem csorbította a vallás axiomáit. Ennek az a magyarázata, hogy bár a kereszténység kihívást jelentett a pogány-filozófiai gondolkodás számára, mégis tény, hogy az egyház nagy múlttal és kiforrott magasrendű értékekkel bíró tudományos gondolkodást magáénak mondható korban jelent meg -- a hagyományostól elütő elvárásokkal és emberi viselkedésmódjával -- olyan időben, amikor a körülmények rendszerint kedveztek -- új tanítások követőkre találásának. Augustinus ezt a viszonylag egységes komoly értékrendszert nem negligálhatta, sőt inkább saját maga hitét, teológiai nézeteit kellett egyértelműen és a művelt pogány emberek számára is elfogadható és érthető stílusban megfogalmaznia.

A címből kiindulva első pillantásra következtetlenségnek tűnik, ha Augustinus történet szemléletének konkrét szöveghelyeken alapuló elemzését a világ teremtésénél kezdjük. Valójában azonban csakis így járhatunk el, ha ki akarjuk mutatni, miként kapcsolódik szerves egységbe az üdvtörténet és a valóságos emberi történelem. Enélkül ugyanis nem érthetjük meg szerzőnk századokra élénken kisugárzó nagy vívmányát, azt, hogy az említett két elem ötvözésével miként szabadította ki a politikai teológiai Lactan-

tius és Eusebius által megásott verméből az egyházi gondolkodást. Augustinus a bibliai hagyomány értelmében vázolja az emberi történelem előfeltételeinek létrejöttét, azaz a Földnek mint színtérnek, az embernek mint szereplőnek, valamint az egyéb élőlényeknek mint az ember létfenntartását biztosítani hivatott tényezőknek az Isten által történő megalkotását, azaz teremtését. A teremtés mozzanatainak vizsgálatában -- áttekintve a hat, illetve hét nap eseményeit, s azok szimbolikus értelmezését adva -- külön, kiemelten szól az angyalokról. Ennek az az oka, hogy -- szerzőnk nézete szerint -- bennük mintegy a kétféle szeretet által megosztott emberiség majdan lefutandó útja összegződik. Az angyalok közül is csak egyesek maradtak hűek teremtőjükhöz, mások pedig elfordultak tőle. Két csoportra különülésüknek oka az, hogy lelküknek egyik fő eleme, akaratuk rossz irányba tévedt. Ez utóbbiakat Isten büntetésként a pokolra vetette. Augustinus szerint ezt örökíti meg jelképesen a Szentírás, amikor arról szól, hogy az Úr "... elválasztotta a világosságot a sötétségtől"⁶.

A teremtetett lények -- köztük a földi élővilág tagjai -- hierarchikus-sztruktúrázott rendszert alkotnak. Az abban elfoglalt helyüket Isten jelöli ki: "A teremtmények közül ... az élők előbbre valók az életről-élőkénél, valamint a nemző vágygal bírók azoktól, akik azt nélkülözik. Továbbá az érzők felülmúlják az érzéknélkülieket".⁷ Miután felvázolta ezt a többszintes tablót, rámutat, hogy itt nem statikus, minden területen mindenkor abszolút érvényű minősítésről van szó, az egyes létezők itt nyert értéke nem minden vonatkozásban örök, minthogy gyakran módosítja azt az emberi szükséglet éppen aktuális igénye, az "akkor és ott" hasznosságának relatív mércéje. Itt valójában szó sincs az eredeti rendszer felbomlásáról, sokkal inkább egy új aspektus belépéséről. Így az isteni eredetű teremtményi tökéletességet tükröző értékrend mellé teljesjogú paralell vonulattá nőtt fel egy másik, az emberi érdek nézőpontjából megfogalmazott, a gyakorlati hasznosságot tükröző klasszifikáció. Az említett új nézőpont feltűnése nagyjelentőségű mozzanat, mivel elismeri az ember jogát a természet javainak korlátlan felhasználására. Az ember efféle tevékenysége útjából elhárít minden akadályt azáltal, hogy érdekeit nem korlátoztatja a természet értékrendjével. Így világossá válik, hogy Augustinus szerint az emberi élet gyakorlatában -- az anyagi javak tekintetében -

egyáltalán nem törvényszerű, nem is követelmény a használati érték megegyezése a teremtményi tökéletesség értékszintjével. Szellemesen jegyzi meg, hogy az ember nem egérrel, hanem gabonaneművel telten szereti látni kamráját, ám bár tudjuk, ez előbbeni lény áll a léthierarchia magasabb fokán. Különösen kedvező lehetőség kínálkozik itt arra, hogy Augustinus értelmezésének általános kérdéseihez tegyünk némi kitérőt, nevezetesen a görög filozófiai hatás túlzott mértékű hirdetéséhez. Ha ezt a nézetet vallanánk, citálhatnánk máris Arisztoteleszt, s mondhatnánk: íme, őt fogalmazza újjá egyházatyánk. Csakhogy, maga Augustinus teremt világosságot, amikor megjelöli a Biblia egy textusát, mint fejtegetéseinek elméleti alapját.⁸

A földi lények eddig vizsgált rendszerének legfelső szintjén az ember áll, akinek lényegét a neoplatonizmus tanításainak szellemében fogalmazza meg. Az emberben így sajátos kettősség tűnik fel, mivel lélek és test egységéből áll. A lélek -- aminek egy-egy oldala értelem, emlékezet, akarat -- az angyalokhoz teszi hasonlatossá, a test viszont az állatokhoz. Ez utóbbi nem peioratív, becsmérlő megállapítás, hanem az Augustinus által vázolt "természet rendje" szerint való klasszifikálás. Az ember eszerint ugyanis híd a földi világ és a menny lakói között, ő az, aki egyszerre viseli két szféra jellegzetes jegyét, mivel az Isten, "... természetét mintegy középnek teremté az angyalok és az állatok között". Nagy gondot fordít arra, hogy a két fő emberi alkotórész egymással való kapcsolatát bemutassa. Emiatt tisztázza a lélek és a test egymáshoz való viszonyát. Legfontosabb alapelv az előbbi dominanciája. Mint említve volt, az ember a test szerint az állati lényekkel hasonlatosságot mutat, ezért a testre is érvényes a megállapítás: "De mivel az ember eszes lélekkel bír, mindazt ami vele és az állatokkal egyaránt közös, alárendeli az eszes lélek békéjének...".⁹ Kiderül azonban, hogy a test szónak kettős értelme van nála. Szűkebb értelmezésben a test csak rész, tágabban pedig a teljes egész: a szűkebben vett jelentés szerinti emberi test és az emberi lélek összessége. Értelmezésében a Bibliára támaszkodik, amint az a XIV. könyvbeni hivatkozásból kitűnik: "Testnek nevezi ugyanis (ti. a Biblia) nemcsak a földi és halandó lények testét, ... hanem ezenkívül is sokféleképpen él e név jelentésével, mely ... gyakran magát az embert is, vagyis az ember természetét testnek nevezi, az egésztest véve rész he-

lyett."¹⁰ Kiviláglik, hogy ilyen megkötés esetén a testiség bűne tehát nem szűkül Augustinusnál az érzékiség, az élvhajhászat jelentésére, hanem olyan cselekedetek összességét kell alatta értenünk, amelyek az Istentől való elfordulás jegyében mennek végbe. Erről való elmélkedése közben idézi Szent Pál egyik levelét: "A testnek cselekedetei .. ezek .. házasságtörés, paráznaság, szemtelenség, bujálkodás, bálványimádás, bűvölés, ellenségeskedések, versengések ... haragok, visszavonások, irigységek, gyilkosságok."¹¹ Végző soron ez a felfogás arra mutat rá, hogy Augustinus megszünteti az emberben a jó és a rossz dualizmusát ezáltal, hogy a bűnre való hajlam letéteményesének bélyegét nem sűti rá a testre. Rendszeréből egyértelműen kitűnik, hogy a rossz okozója a lélek egy részének, az akaratnak az eltévelyedése. A test tehát mint fizikálisan létező emberi rész -- rehabilitálva lett. Ezzel az emberfelfogással kétségkívül nagyot lépett előre, mivel mintegy legitimálja a test szükségleteinek kielégítését, mi több, még szükségesnek is mondva. Ezzel a fejtegetéssel századokra alapozta meg az emberi természet értelmezésének keresztény felfogását. Az emberi lényeg legdöntőbb oldalának az akaratot tartja. A szabad akarat adományával az ember már teremtése alkalmával felruháztott. Ez "... az első szabad akarat ... abban állott, hogy lehetséges volt neki nem vétkezni, de lehetséges volt vétkeznie is"¹². Az ember eredendően jó, bűnbe nem Istentől kapott természete viszi, hanem saját akarata, amelyet szabadon irányít. "Tudom továbbá, hogy akiben rossz akarat keletkezik, abban olyasmi történik, ami nem történne meg, ha nem akarná."¹³ Sajátos az az indoklás, ahogyan az akarat rossz irányba fordulását magyarázza. Nem eredeztetheti az emberi természetből, hiszen azt Isten teremtette, s mivel jó, csakis jót teremthet. Ezért is alkotja meg definícióját a rosszra, amely szerint az nem egyéb, mint a jó hiánya, tehát ha hiány, nem létezik, így nincs is teremtvé. Ezúton leszámol a manicheizmus szemléletével, a rossz nála már nem lehet eleme a világmagarázatnak. Végző okfejtésében mégis a teremtés egy sajátosságához érkezik el: "... a gonosz akarat nem azért keletkezik, mivel természet, hanem azért, mivel a természet semmiből teremtetett". Ezután azonban rögtön végét is szakítja a vizsgálódásnak, kimondván, hogy "... a gonosz akarat létokát nem kell kutatni". Az okfejtésben a meggyőzés itt már szinte szépirodalmi hasonlatokkal érvel. A rossz akarat okozza tehát az emberi

bűnt. Az emberi bűn keletkezésmechanizmusa nem egyéb, mint az isteni értékrend megszegése. Ugyanis az ember számára egyetlen abszolút érték lehetne valójában, -- ami a létezők hierarchikus rendszerében elfoglalt helyéből következne -- ez pedig nem más, mint az Isten. Így írja: "... az eszes teremtményeknek nincs más java, mely által boldog lehetne, csak Isten".¹⁴ Tehát az ember ott és akkor követi el a bűnt, amikor értékvalasztásában a "... természetek fokozatainak rendjével ellentétben a legfőbbtól a kisebbhez megy át".¹⁵ A cél ilyen sajátos deminúciója akkor következik be konkrétan, amikor az ember az anyagi javakat, azok megszerzését emeli önmaga legfőbb értékévé. Az anyagiakhoz való helyes viszonyt a léthierarchia ember számára rendelt szintjén ható -- isteni eredetű -- természeti törvény szabja meg. E törvény funkcionálása szorosan összefügg az augustinusi béke fogalmával. Az Augustinus által vázolt rendszer minden fokán a béke a kulcstényező. Bár ő itt a "pax" szót használja, a fogalmi tartalmat talán az "otium" jelentésének hozzáadásával fedné pontosabban. Az augustinusi béke sokkal magasabbrendű, sokkal általánosabb fogalom, hogysen azt csak a fegyvernyugvásra szűkíthetnénk; jelentéstöbblete más szövegrészekre vonatkoztatva fédhető fel teljesebben. Legtömörebben úgy foglalhatnánk össze a gazdag árnyalatú jelentést, hogy a béke szerzőnkénél olyan állapot, amelyben minden létező a számára megszabott természeti és isteni törvények értelmében funkcionál (tehát a részére kijelölt léthierarchiabeli szinten és az ott jellemző törvények szerint). Ez a békének csak az általános megfogalmazása, azonban a teremtmények egy-egy szintjén más-más módon, formában konkretizálódik. Egy magasabb szférában jelen van ugyan az alsóbbra jellemző béke, de csak alárendelt szerepben, mert fölötte az illető magasabbrendű béke uralkodik. A földi lények között legfölül az ember található, ő a lélekkel bíró eszes lények csoportját képezi. Ezen fokozaton belül meglehetősen összetett a helyzet. Szerzőnk alaként kimondja: "És mivel, míg a halandó testben zárandokolunk a test vagy lélek, vagy mindkettő békéjét a halandó és a halhatatlan Isten között fennálló békére kell visszavezetnünk".¹⁶ Itt a meghatározó tehát a transzcendencia irányába mutató "béke", aminek tartalma "... rendes engedelmesség a hitben".¹⁷ Ennek alárendelten létezik az eszes lények szintjén belül, egy "horizontális" irányban érvényes béke is, amely "... az ismeretek és a cselekedetek összhangja". A nemre mint összességre

jellemző béke alatt áll az emberben mint egyedben létező béke, ami a "lélek és a test közötti béke". Ezután létezik a test békéje, az pedig a "... részek rendezett mérséklete". Mindez a békék sajátos koncentrikus köreinek tűnik. Mindegyik béke sajátos funkciófogalom. Az emberek szintjén tehát a helyes cselekedet és helyes tudás egymásra vonatkozása adja a békét. Ezt kell tehát megvalósítani a lélekből és testből álló embernek, csak hogy az utóbbi "alkotórész" közös a megelőző szféra teremtményeivel, akik az "ész nélküli párak", az állatok. Az összekötő közös alkotóelemen keresztül átemelődik az alsóbb szint békéje is fentre, de csak erősen alárendelt szerepben, s csak akkor erősödik fel, s uralkodik el teljességgel egy-egy emberen, ha akarata megromlik. Az akarat romlása Augustinus szerint a természet rendje ellen való vétés. A természet rendje szerint viselkedő ember "... a jövőre ígért örökkévalóság után eped, a mulandó földi tárgyakat pedig csak mint vándor használja, nem pedig hogy általuk elvonassék Istentől".¹⁸ A földi javak tehát az emberek életében feltűnhetnek eszközként és célként is. Az igaz akaratú ember számára a javak pusztán az eszköz szerepére korlátozódnak. Tehát: biztosítaniuk kell az ember létfenntartását. Ezt azonban nem értelmezhetjük valamiféle aszketikus vegetálásnak. Bizonyíték erre a következőkben idézett szöveghely, melyben a javak felhasználási célját nyíltan, s annak mértékét, fokát pedig burkoltan közli: "hogy általuk megerősíttessék (ti. a test), hogy e romlandó és lelket nehezítő test terheit ne súlyosbítsa, hanem, hogy velük inkább könnyebben megküzdhessen".¹⁹ Ezáltal kell felszabadítani a köznapi gondok alól az akaratot, hogy az a lehető legnagyobb mértékben fordulhasson Isten felé. Amikor azonban már túl megy a törekvés a megélhetés biztosításának körén, s a javak és fogyasztásuk mintegy öncélú válnak, akkor már a szerzés kapzsisága állott be, s a cél Isten helyett maga az ember lett. Ez az augustinusi gondolatrendszer logikája szerint tehát az ember romlását okozza. Tömören le is írja az ilyen ember helyzetét: "És így a ... természet javát helytelenül szerető, habár el is éri, ami után vágyakozik, ő maga lesz rossz a jóban..."²⁰ Tehát a gazdaságnak és produktumainak feladata az ember zavartalan megélhetését biztosító szükségletek kielégítése. Mindebből látható, hogy Augustinus fejtegetése már főbb vonalaiban előlegezi a középkor gazdaság-szemléletének több jellegzetes gondolatát: legszembetűnőbben a beágyazott gazdaság képe

vázolódik elénk. Érdekes jellegzetesség, hogy a fogysztás, de különösen a birtoklás határait nem kívánja konkrétan kijelölni. Ehelyett a mértéket az emberen belülré helyezi, s így emiatt már nem is a szerzett javak mennyisége eredményezi az ember rosszá válását, hanem csakis a megromlott emberi akarat miatt rossz irányt vett szeretet, amely végső céljait a földi javakban találja meg. Így fogalmazza meg: a "... haladó életünk fenntartásához szükséges dolgoknak mindenkire nézve egy a használata, a használat célja azonban igen különböző". Nincs már nyoma a vagyon, a birtok nagyságát kritizáló bibliai erélyes hangnak. Új *modus vivendi* született: a tulajdon bármilyen nagysága esetén is lehetősége van a helyes akaratú gazdagnak Isten Városa polgárává válni. Ezáltal ügyesen legitimálja a vagyonos embert is: nem kell felosztani tulajdonát, neki nem tanácsolják már ezt, mint újszövetségbeli sorstársának. Ez a felfogás az akkori időmetszetben teljesen megfelelt az uralkodó osztályba tartozó keresztényeknek, s akkor -- de később pedig majd méginkább -- a birtokban fokozatosan, egyre nagyobb mértékben gyarapodó középkori egyháznak. Mindez persze beépül abba a nagy összefüggésbe, hogy a földi javakat csak szükségből kell felhasználni és birtokolni. Csakhogy a gondolati keret az utókor szemében könnyen elhalványulhat.

Augustinus az emberi lényegről értekezve még nyomatékkal jelenti ki, hogy az ember nem elszigetelt, magányos, hanem társas lény.²¹ Ennek kapcsán részletesen szól -- kezdve egészen a teremtetéstől -- az őszülőtől leszármazó emberiség közösségekké szerveződéséről, s az annak következményeként létrejövő intézményekről és azok működéséről. E gondolatkör érdemi kibontása előtt azonban egy fontos megjegyzéssel él. Figyelmeztet, hogy az emberiség útjának alakulása nem érthető meg az angyalok sorsának ismerete nélkül, mivel egyrészt e két teremtménycsoportnak a léthierarchiában elfoglalt saját szintjén legfontosabb eseménye egy tartalmában azonos folyamat, egy belső divergencia létrejötte, másrészt pedig az említett esemény azonos ok miatt is következik be. Az említett azonosságoknak az az ontológiai alapja, hogy az emberekben és az angyalokban van közös tényező: a lélek. Az egységet képviselő lélek pedig egyazon tulajdonsággal lett felruházva a teremtető által. Így a lélek működjek is a lételemények bármely szintjén, mégis csak ugyanazon megnyilvánulásokra képes, az általa végrehajtott, az általa vezérelt azonos tettek mögött azo-

nos ok rejtezik. Tehát -- mint mondtuk -- a két szint lényeit a lélek hozza közös nevezőre, s ezért a két szint eseménysorát végeredményben a lélek mint olyan összefüggő, egységes megnyilvánulási folyamatként lehet s kell tekinteni. Mindezek miatt az angyalok körében történtek előlegezik az emberiség legfontosabb eseményét. A lélekkel bíró legmagasabb rendű teremtmények szintjén elkülönült tehát két tábor, s ugyanez fog megismétlődni, illetve folytatódni az emberek között is. Mindezt nem két elszigetelt aktusnak tekinti -- az előbben mondtak alapján --, hanem kifejezetten hangsúlyozza a köztük levő folytonosságot, azonosságot, mondva, hogy két megoszlás valójában a kezdet -- folytatás alaki formájában egyetlen tartalmi egységet alkot. Ezért az emberiségen belüli polarizálódás során keletkező csoportok csak a jelenség szintjén különállóak, lényegükben azonban integráns részei a megfelelő előjelű már létező égi táboroknak.²² A kapcsolatrendszer ennélfogva pontos körülírása korántsem véletlen, s nem is apró szörszálhasogató fejtegetés. Valójában az a jelentősége, hogy bizonyítja Augustinus tudatos távolságtartását a platonizmus rendszerétől, látjuk, mennyire tart annak következetes átvételétől. Ezért óvakodik attól, nehogy a mennyei ideák földi tükröződésének tűnjenek az emberi csoportok, ezért vonja őket egyben az angyalok társaságaival. Csak ezek előrebocsátása után kezdi meg az emberiség történetének tárgyalását. Felfogása szerint az ember a teremtés aktusában kerül bele Ádám személyében a világba, de a történelem küzdő részesévé csak a bűnbeeséssel válik. Augustinus kifejti, hogy maga Ádám sajátos, képletes preformája volt a tőle leszármazó emberi nem majdani történelmének.²³ Az Ádámiban még csak körvonalazott előtípusok gyermekeiben fognak majd önálló, kifejlett egységekként megjelenni: "... mindkét ágnak külön atyja lett: Kain és Seth, kiknek az írás által megemléltendő fiaiban a két város világosabb jegyei kezdtek mutatkozni a halandók között."²⁴ Az eddigiekből máris előtűnni látjuk az augustinusi gondolatrendszer egyik fontos pillérét: az emberiség közös őstől való származtatását. Ez fontos eleme a világtörténelmi látásmód irányába való haladásnak. Ezelőtt a görög s a római hystória nehezen tudott valamit kezdeni a barbárokkal. Annak ellenére, hogy már Herodotosz művének nagy vívmánya a barbár emberként való felfogása, ez a szemlélet mégsem tágul az emberi nem egységének gondolatává. Augustinus megteszi az addig hiányzó lépést, nála az emberek már valós egysé-

get alkotnak. Ezt két oldalról igyekeznek bizonyítani. Egyrészt erősen hangsúlyozza a közös őstől való leszármazást mint az egység biológiai-genetikai mozzanatát, valamint ennek az emóciók szintjén a rokoni szeretetben megnyilvánuló kohézióteremtő reflexióját.²⁵ Másrészt még ráépít erre az alapra egy spiritualis-transzcendentális egységképző szintet is: Isten országának bármely nemzet polgára tagja lehet, ha akarata igaz. Így nyilatkozik: "A Mennyei Város földi vándorlásában minden népből szólítja polgárait s minden nyelvből gyűjti a zarándokközösséget...". Figyelemre méltó, hogy az utóbbi egységbizonyító ténytet már a megváltás előtti időkre is érvényesnek jelenti ki, megengedvén, hogy Jézus előtt a választott népen kívül máshol is voltak az égieknek tetsző igazak.²⁶ Összességében az emberiség egységét egyrészt az Istentől eredt közös természettel, másrészt az egy őstől való leszármazással s az ebből adódó rokoni szeretettel, és végül az üdvözülés minden emberre kiterjedő -- nemzeti hovatartozástól független -- lehetőségével argumentálja.

Az Augustinus gondolatait rögzítő szöveg leggyakoribb eleme a "civitas" szó, a teremtésről és az emberiség történetéről szóló fejtegetései erről a pillérről ívelnek magasba. Részint a sokszori előfordulás eredménye, hogy e kifejezés hangalakja mögé a jelentések oly széles skálán mozgó árnyalatcsoportja sorakozott fel. Így a Civitas Dei analízatorainak figyelmét az említett szó fogalmi tartományának tisztázása, elemzése kötötte le. A vizsgálódók -- bár jórészt külön-külön -- felszínre hozták az esetleg elképzelhető értelmezési lehetőségek szinte minden válfaját. A vélemények táborában leginkább két góc jegecesedett ki. Az egyik a civitas fogalmat igyekezett csak az állam értelmében tekinteni, a másik pedig hangoztatta a szó társadalom, közösség értékű jelentését. A 20-as években így megdőlt az az nézet is, amelyek a Civitas Deit egyértelműen az egyház, a Civitas Diabolit pedig az állam fogalmának augustinusi szinonimájaként ítélték meg.²⁷ Valójában sokkal inkább arról van szó, hogy a "civitas" kifejezés más-más szöveghelyütt nem mindig ugyanazt a jelentést hordozza: egyszer egyértelműen a társadalom, máskor világosan az állam jelentésértékében áll előttünk. A könyv több helyén teljesen nyilvánvalóan mutatkozik meg, hogy a szerző gondolkodásában a "civitas" leginkább társadalom, közösség értelemben használatos az értelmezéseknek ezt az egybefonódását, látszólagos egybejárását bölcselőnk szépirodalmi jel-

legű terminológia kezelése okozza, minthogy az Augustinus társadalomelemző nézeteinek fókuszában álló "civitas" kifejezés látszólag következetlen használata mögött valójában egy stilisztikai eszköz tudatos alkalmazása húzódik meg. Szerzőnk ily esetekben ugyanis a metonimia lehetőségével él, részt emelve az egész helyére. A magyarázat illetően való megkísérlésére maga bölcseleink jogosít fel, amikor egyhelyütt -- éppen Vergiliusra hivatkozva, sőt még tartalmilag is idézve őt --, beszél az ilyen alapon történő megnevezések jogosságáról.²⁸ A mennyei események fejtegetésekor -- a már elemzett angyali csoportok létrejöttéről beszélve -- egyértelműen társaságot, társadalmat, közösséget jelent a civitas. Ugyanúgy értendő akkor is, amikor az emberi nemen belül létrejött két nagy közösségi pólus fejlődéséről szól. Az emberi társadalom Augustinus szerint -- bár az angyaloktól eltérő időben jön létre -- nem egyéb, mint a jó és a rossz lelkek égben már meglevő táborainak földi kiegészülése. Így az emberi közösség is kettős létű társadalom, a jók és a rosszak együtteséből áll. Ez a két minősítő kifejezés -- mint az előbbieken már láttuk -- az emberek akaratára s az általa vezérelt szeretetükre vonatkozik. E két ellentétes csoport a földi élet során mindvégig egybefonódva, elvegyülten él együtt, nem pedig láthatóan elkülönült, egymással farkasszemet néző ellenséges táborként. Bölcseleink kifejezetten hangsúlyozza, hogy a frontvonalak a földi lét során nem láthatók. Ennek a kevert, "mixtim" létezésnek okát is megtudjuk. Annak ellenére, hogy a két tömb legtöbb vágyai egymással ellentétesek, sőt kibékíthetetlenek, mégis bizonyos dolgokban -- már csak azonos természetük miatt is -- egymással megegyező módon járnak el. Összességében azt mondhatjuk: ama két embercsoport -- Isten "városának" földi polgárai és az ördög "társaságának" evilági tagjai -- között az ellentét és az érdekegyezés elválaszthatatlan, dialektikus viszonya áll fent. A kérdés csak az, miben is áll az azonosság, és miben a szembenállás mozzanata. Bombasztikus -- és bölcseleink gondolatait végletesen elsekélyítő -- megoldás lenne azt felelni, hogy az egyezés nyilván a köznapi értelemben vett kevésbé lényeges, az ellentét pedig a "lényeges", "fő" dolgokban mutatkozik meg. A megoldást egy eddig nem nagy figyelemre méltatott szöveghely adja meg, egyetlen mondatba tömörítve az eltérés mozzanatát: "Mivel azonban a földi városnak oly bölcsei voltak, kiket az isteni tanítás nem helyesel ..., így történt, hogy a mennyei város nem bír-

hatott a földiével közös vallási törvényeket, ebben tehát kénytelen volt attól eltérni..."²⁹ Tehát a vallási kérdések, pontosabban az igaz Isten iránti feltétlen vonzalom, köteles szeretet és maradéktalan hűség az, amiben nem lehet engedményt tenni, az igazak részéről. Augustinus nem egy sajátos, csak verbális szinten megvalósuló "imitáció Christi"-t követel, hanem mindenben a legteljesebb engedelmisséget az isteni törvényeknek, így tehát az Istentől eredt természeti rendnek is.

Az eltérés bemutatása után feltárja az azonosságot is. Van egy olyan szektor, ahol mindkét csoport érdekei -- ha teljesen nem egyeznek is meg -- szinte infinitezimális mértékben térnek csak el bizonyos határokig. E téren indokoltnak látja a legteljesebb együttműködést. Szerinte Isten "városa" a "... földi város törvényeinek -- melyek szerint a halandó javak kiszolgáltatása végeztetik -- engedelmeskedni nem habozik, hogy így ... a hozzá tartozó ügyekben is fenntartassék az egyetértés mindkét város között".³⁰ Erre utalva írja: "... mindkét város egyaránt él a földi javakkal vagy kínoztatik a földi bajokkal".³¹ Így tehát az a képletes asszimptota, melyhez mindkét embercsoport érdeke simul, nem egyéb, mint az anyagi javak s a velük kapcsolatos kérdések. Ez utóbbiak az anyagi javakhoz fűződő emberi viszonyok egy-egy sajátos aspektusát adják. Így ide sorolandó a termelés megszervezésének, elsajátításának, elosztásának és felhasználásának köre is. Itt került leginkább közel annak meglátásához, amit a mai tudományban redisztribúcióként divat emlegetni. (Külön jellegzetesség, hogy az állam létrejöttének egyik okát, illetve az állam egyik feladatát is ebben látja bölcseleink.) Az anyagi javak egyforma szüksége az emberi természet azonosságából fakad, pontosabban annak egyik részéből: a testi szférából, a test szintjén honos béke fenntartásának természetétől rendelt szükségességéből. Ez a béke pedig -- a szűkebb értelemben vett -- test kívánságainak kielégítése útján, elsősorban az anyagi javak felhasználásával érhető el. Azonban az egység már nem áll, ha az anyagi javakat felhasználó emberek motivációját vizsgáljuk. Kiderül, testük működésének zavartalanságát nem azonos célból akarják az egyes individumok. Augustinus kijelenti: "a ... halandó életünk fenntartásához szükséges dolgoknak mindenkire nézve egy a használata, a használat célja azonban igen különböző."³² Másutt: "A jók ugyanis arra használják a világot, hogy az Istent élvezhessék, a rosszak ellenben arra akarják használni Is-

tent, -- ha mégis hiszik -- hogy a világot élvezhessék..."³³ Láthatjuk, az eltérés csak mentális síkon, a lélek és az akarat régióiban fedezhető fel. Egy embernek az általa bírt javak mennyisége még nem adja meg valódi karakterisztikáját, mint azt már a gazdaságról vallott nézeteknél láttuk. Ez tehát -- kissé továbbgondolva -- úgy értelmezhető, hogy szerzőnk az egyes ember esetében egyáltalán nem azt látja determinálónak, amit mai fogalmaink szerint osztályhelyzetnek nevezünk, nála ez mintegy "másodlagosság" sikkad.

Hasonlót látunk, ha a társadalom tagozódásáról vallott nézeteit - tömöríteni kényszerülve csak a szolgai állapotról alkotott gondolatait - vizsgáljuk meg. Szerinte a szolgaság létrejötte a bűn következménye, nem pedig Isten által teremtetett állapot,³⁴ sőt kifejezetten ellenkezik eredeti akaratával. Csakhogy a fejtegetés továbbvitelében nem következetes. Úgy tűnik, többféle "szolgaság" fogalommal dolgozik. Belekerül ő is Platon és Arisztotelesz nehéz helyzetébe, akik nem minden szolgálállapotban levőre tartják jogosnak e kifejezés használatát.³⁵ Augustinusnak ha következetes akarna maradni, minden szolgát vétkesnek kellene tartania. Ennek azonban óriási társadalmi veszélyét megérezve egyfelől kimunkálja a bűn szolgája fogalmat, ahová szolgatulajdonos úr is tartozhat, másfelől pedig mintha úgy módosítaná gondolatát, hogy a bűn csak a szolgai állapot mint olyan létrejöttének, de nem az egyes emberek szolgaságba kerülésének az oka, tehát nem minden bűnös lesz szolga és nem minden szolga lesz bűnös. Ezt a feltételezést látszik indokolni a következő részlet: "... ha ugyanis nem tudnak uraiktól megszabadulni, tegyék a szolgaságot némiképpen szabaddá, nem képmutató félelemmel, hanem hűséges szeretettel szolgálván..."³⁶ Csakhogy mi van akkor, ha az, akinek szolgálni kényszerülnek, az a vétkek rabja? szerzőnk erre nézve nem igazít el. (Az itt tátongó úrt majd csak egy későbbi egyházi szerző, Johannes Sarisberiensis tölti ki a zsarnokölés elméletének korai gondolatcsírájával.) Viszont humanista gesztusként -- tisztességes bánásmódra inti a szolgák urait alárendeltjeikkel szemben. A szociális értelemben vett szolgaság terheit úgy is halványítani törekszik, hogy párhuzamba állítja a jó családtya ideáljával, sokkal terheesebbnek jelentvén ki ez utóbbit.

A társadalom rétegződése mellett szól a társadalom egy különböző szervezettségi fokairól. Három szintet különböztet meg: a család, az ál-

lam és a földkerekség fokozatát.³⁷ Ezek közül leginkább az első iránt viseltetik pozitív érzésekkel, s fenntartásai különösen az állammal szemben vannak. Ez utóbbinak ellenszenvvel figyeli két törekvését: önmaga abszolutizálására irányuló hajlamát és határainak hódítás útján történő öncélú növelését, minthogy sajátos összefüggést lát a kettő között: "Ha tehát a ház ... nem biztos menedék a bajban, hogyan lehet az a város, mely minél nagyobb, annál jobban van terhelve törvényszéke polgári és vétségi ügyekkel".³⁸ Így érkezünk el ahhoz a ponthoz, hogy szemügyre vehessük az augustinusi államelmélet legfontosabb kérdéseinek implicit és explicit kifejtését. Ide vonatkozó megjegyzéseit nem ritkán a társadalomról szóló vélekedéseinek kontextusába ágyazva, mintegy passim fejti ki, bár sokszor igen terjedelmes részletekben: Elmélkedésének legnagyobb jelentőségű novuma, hogy az állam nála elveszíti azt a nemes platinát, mely az ókori politikai gondolkodás áramában rakódott rá, megszűnt princeps szerepe a társadalommal szemben, sőt a társadalmat kiszolgáló, annak alárendelt, s így egyáltalán nem öncélú szervezetnek látja, illetve ilyennek rajzolja kívánt képét. Az, amelyet eddig, mint az állampolgári szolgálat legmagasztosabb célját tüntettek fel, az mostanra immár az abszolútum magaslatáról pusztán a relatívum, az eszköz szerepkörének régióiba száműzetett. Ezzel a Hippo Regius falai közt szinte nem pihenő toll egy újszerű államelmélet gondolatkörét hagyta örökül az utókorra, aminek leglényegesebb eleme, hogy az állam -- persze csak gondolati síkon az Istentől teremtett, s az Isten parancsait és őt mint legfőbb értéket követő társadalom üdvösségvágyának szolgálója, az üdvösség elérésének csak másodrangú emanátora lett az elsőnek számító egyház mellett. Az állam keletkezéséről alkotott gondolataiban a Kainról mondottak engednek betekintést. Szerinte ugyanis Kain alapította az első várost -- s szerzőnk terminológiájának értelmében mondhatjuk -- városállamot. Ennek neve Augustinus szerint tulajdont jelentett. Így tehát nem csupán az állam funkcionálását, de részben keletkezését is a tulajdonnal, az anyagi javakkal állítja kapcsolatba. Az erre irányuló állami aktivitását -- mint láttuk -- szükségesnek tartja, engedelmességre intve mindenkit e téren. Másrészt elismeri azt az állami tevékenységet is, amelynek célja a nyugalom, egyfajta béke fenntartása. Mindebből kitűnik, nála az állam abszolútértékében semleges kategória. Mint megállapítja: "Isten ad országot a jóknak

és a rosszaknak is..."³⁹, így az állam csak funkcionálása közben veszi fel az előjelet. Ebben különösen az a meghatározó, hogy feladatát teljesíti-e, s érvényesíti-e az igazságot. Az augustinusi rendszerben az igazi állam sine qua non-ja az igazságosság, ezért mondja ki a sokat idézett megállapítást: "Igazságosság nélkül az államok nem egyebek rablóbandáknál."⁴⁰ Az állami létet csak erkölcsi téren vitatja el az ilyen organizációktól, de a politikai valóság szemszögéből nézve, ezeket is államnak tekinti. Látván, hogy e fő kritériumot éppen általa mondottan nélkülöző alakulatokat is államnak nevez másutt, megkockáztatható a megállapítás, miszerint a "magnum latronicum" kifejezés a rossz állam irodalmi hevületű szinonimája. Azonban nem foglal el végletes elutasító álláspontot a hatalommal szemben. Az állami ismerv egyik legfontosabb elemének, a másik fölött gyakorolt hatalomnak metafizikai abszolút principiumaként a bűnt, a vétket jelöli meg. Viszont kitűnik, hogy ez csak genezisében bűnbeesés következménye, létezésében, működésében nem a megtestesült bűn, hanem lehet annak következményeit csillapító szerepe, ha betölti Istentől rendelt célját, s törekvéseit csak a földi béke megteremtésére redukálja. Augustinus az államok közötti viszony, a külpolitika legfőbb rendezőelvének is a békét és az igazságosságot tartja. Láthatóan a kis államok híve, elutasítja az öncélú területszerzést. A hódítást csak akkor tartja jogosnak, ha azáltal az isteni béke háborítóit, a rosszakat pacifikálták. Ily esetekben azonban szinte kötelezőnek mondja a háborút a békétlenkedő szomszéd ellen. Augustinus itt ismét igen szorító helyzetbe került. Elméleti síkon a kisterületű államok híve, de -- mint látszik -- szereti birodalomméretű hazáját, másrészt látja a jelen tendenciáját, az Imperium szét-töredezését kisebb regnumokra, s ugyanakkor azt szűrte le a történelemből, hogy a birodalomvá válás, szinte egyenes vonulatként mégis mindig kísért. Bölcselőnk szeretné elkerülni a jövőben a hódító háborúkat, mert az - érzése szerint -- már az "evangélium hálójába" jutott népeket, s az egyházat pusztítaná, azonban mégis nyitva hagyja a területszerzés megideologizálásának lehetőségét.

Mint eddig láttuk, az állam tulajdonképpen a másodlagos emberi komponens, a test köré szerveződött. Ezáltal egyben alá is rendeltetett a legfontosabb emberi alkotórész, a lélek legteljesebb szolgálatának: plenipotenciás jellegét elvesztve, egyszerű ancillaként. A lélek ügyeinek és Is-

tennel való kapcsolatának irányítására hivatott intézmény ugyanis az egyház, a lelki ügyekben egyetlen illetékes lévén még az uralkodó lelke is felügyelete alá tartozik. Így a hatalomnak, a kormányzásnak a lélek segítségével van szerepe. Ez adja a kormányzásnak Platonra támaszkodó augustinusi értelmezését. Szerzőnk is hasonló tartalommal tölti meg ezt a "tekhnet"⁴¹, hangoztatva a jóra való kényszerítés szükségességét. Az ilyen célt szolgáló hatalomnak irányát az egyház jelöli ki. Itt is érződik Augustinus távolságtartása az államtól: nem vele analóg mintára képzelet el az egyházat, annak kezeibe nem viszi át az ilyen hatalmat. A megkülönböztetés igénye munkál akkor is, amikor a püspökségről értekezve kijelenti: az "... hivatalt és nem pedig méltóságot fejez ki" ... és "... az nem püspök, aki kormányozni szeret s nem használni".⁴² (Ezért nem tudjuk elfogadni, hogy az egyház a legtökéletesebb állam lenne.⁴³) Egy sajátos rendszer alakul így ki, amelyben az állammal szemben az egyházé a fennköltebb szerep. Itt láthatjuk tehát gondolati gyökerét annak a szemléletnek, melyet -- mint arra Váczy Péter rámutatott -- majd Gelasius pápa fog megfogalmazni a kormányzat, a hatalomgyakorlás szaknyelvén.⁴⁴

JEGYZETEK

1. Vanyó László: Az ókeresztény egyház és irodalma
Bp., 1980. 822-828. 1.
Félegyházi József: Az egyház a korai középkorban
Bp., 1967. 17-30. 1.
2. Somlyói Tóth Tibor: Augustinus történetiszemlélete
(In: Világtörténet, 1980. 3. sz. 84-98. 1.)
3. Norbert Broz: Kirchengeschichte des Altertums,
Düsseldorf, Patmos, 1983.
4. Vidrányi Katalin: Megjegyzések Augustinushoz
(In: Világosság, 1982. 12. sz. melléklet 12-17. 1.)
5. Nyíri Tamás: Az ember a világban, Bp., 1981. 227-248. 1.
6. Sancti Aurelii Augustini Episcopi De Civitate Dei Libri
XXII. Lipsiae MCMVIII. XI. könyv XXXIII. fejezet
(A továbbiakban: De civitate...)
7. De civitate XI. 16.
8. De civitate XIX. 15.
9. De civitate XIX. 13.
10. De civitate XIV. 2.
11. De civitate XIV. 2.
12. De civitate XXII. 30.
13. De civitate XII. 7.
14. De civitate XII. 1.
15. De civitate XII. 8.
16. De civitate XIX. 14.
17. De civitate XIX. 13.
18. De civitate XIX. 17.
19. De civitate XIX. 17.
20. De civitate XII. 8.
21. De civitate XIX. 4.
22. De civitate XIX. 1.
23. De civitate XII. 27. és XIV. 27.

24. De civitate XIV. 27.
25. De civitate XII. 22. és XV.
26. De civitate XVIII. 67.
27. Kiss Albin: Szent Ágoston De Civitate Dei művének méltatása
Bp., 1930.
28. De civitate XV. 19.
29. De civitate XIX. 17.
30. De civitate XIX. 17.
31. De civitate XVIII. 54.
32. De civitate XIX. 17.
33. De civitate XV. 7.
34. De civitate XIX. 15.
35. Pais István : A görög filozófia. Bp., Gondolat, 1982. 397. 1.
36. De civitate XIX. 15.
37. De civitate XIX. 32.
38. De civitate XIX. 5.
39. De civitate IV. 32.
40. De civitate IV. 4.
41. Somogyi Zoltán: Az állampolgár szabadsága Platontól Hegelig
Bp., Kossuth, 1981. 48-49. 1.
42. De civitate XIX. 19.
43. Szemben Somlyoi i.m. 96. old. állításával.
44. Váczy Péter: A középkor története, Bp., 1936. 154-155. 1.

BOHONY NÁNDOR

TATA 1695-BEN

Tata földesura, Csáky László gróf 1695-ben arra kényszerült, hogy 100 forint készpénz ellenében zálogba vesse 1646 óta birtokolt szabadalmas mezővárosát és az uradalomhoz tartozó falvakat.¹ A város elzálogosításakor készített összeírás, dolgozatunk voltaképpen tárgya, becses dokumentum,² mivel a lakosság demográfiai, vallási, foglalkozási és vagyoni viszonyait megörökítő adatai erősebb fénybe helyezik azt az 1685-tel, vagyis a város felszabadulásával induló, s az eddigiek során csak kevésbé feltárt korszakot, amire már végre nem a szüntelen hadakozás, hanem a háborús károk eltakarítása és az újjáépítés kibontakozása volt jellemző.

Az idézett összeírás elsőként is a telkeket, illetve a rajtuk élő családfők nevét, jogállását, vallását, foglalkozását tüntette fel, de ezen túlmenően megjelölte azt is, hogy őslakosok, vagy pedig ideszármazott jövevények voltak-e az illetők. Ezután gyermekeik számát, nevét, nemét, életkorát és családi állapotát adták meg az összeírók. A továbbiakban rögzítették, hogy a gazda kezén lévő telek mekkora része áll művelés alatt, sőt azt is, hogy mit termelnek az így hasznosított területen. Végül kimutatták a családfő állatállományát, ha volt, lejegyezték adósságát, sőt néha még azt is, hogy Csáky gróf alatt milyen szolgáltatások terhelték a birtokot.

Bár az összeírás célja nyilván afféle "gazdasági leltár" készítése volt, szerencsére olyan tények megörökítésére is sor került, melyek segítségével a 17. századi városkép néhány jellegzetessége is megragadható. Így pl. kétségtelen, hogy Tata még ekkor is magán viselte a megelőző korszakok pusztításait. Bizonyítja ezt, hogy a lakosság egy része, bizonyos "jövevény házasságok" egy csoportja földbe vájt lyukakban, veremlakásokban élt. Az egyik nemesi funduson így pl. 13, a város határában 6, ún. Szent Iván hegy lábainál 10, a Kocsi utca melletti szabad térségben pedig 5 putrit jegyeztek fel.

Forrásunk két utca nevét is megőrizte. Ezek nyomvonalát nem ismerjük ugyan, de nevük alapján feltehető, hogy a Kocsi utca a hasonló nevű falu,

azaz délnyugat, Komáromi pedig a történeti megyeszékhely irányába, vagyis északnyugat felé vezetett. Az előbbi így a "Mészárosok útja"-ba, míg az utóbbi a Duna déli partján húzódó és nem kevésbé jelentős "via regia"-ba kapcsolta be helységüket.³

A városkép legjellegzetesebb elemét azonban mégsem a fentiek, hanem a vízimalmok képezték. Közülük négy valahol a vár alatti területen, további kettő, ti. a Zúgó- és a Kismalom a várfal tövében, míg a hetedik a Komáromi utca végén helyezkedett el. Jelenlétük elsősorban a várost észak-déli irányban átszelő és korszakunkban még bővizű Általérnek, a Tatai-völgy legfontosabb vizének volt köszönhető.

A vizsgált adatfelvétel összesen 194 családfőt, köztük három nemest tartott nyilván. Ez a szám persze nem egészen hiteles, mivel a veremlakók és a városban állomásozó "hajdú-katonaság" adatait nem foglalja magában. Az így összeírt családfők közül 189 volt férfi (97,4 %) és ötöt (2,6 %) mint nőt vettek számba. Minthogy a férfiak közül három a nemesi kiváltságok birtokosa volt, az adózó családfők száma végeredményben 191 főre rúgott.

A következőkben már csak ez utóbbiak viszonyaival foglalkozva nem kis meglepetéssel vehettük tudomásul, hogy többségük, azaz 119 személy (62,3 %) jövevény volt Tatán, míg az őslakos családfők száma csak 55 főre (18,8 %) korlátozódott. Mindezek ismeretében joggal vetődik fel a kérdés, hogy vajon kik voltak, honnan származhattak, és mikor kerültek Tatára a lakosság több mint a felét adó telepések. EDELÉNYI SZABÓ kimutatásai szerint a 17. század első felében Tatára beköltöző telepések a Duna--Tisza közéről származó református magyarok voltak.⁴

A felekezeti hovatartozásra vonatkozó adatok első pillantásra a fentieket igazolják. A 191 adóköteles családfő közül 173 (90,6 %) vallása volt megismerhető. Vonatkozó adataink a következőket mutatták:

A felekezet neve	A családfők száma	A családfők %-ában
Római katolikus	69	39,9
Református	73	42,2
Evangelikus	31	18,0
Összesen:	173	100,0

A legnépesebb felekezet így a reformátusoké volt, ezt kissé lemaradva a katolikusoké követte, míg az evangélikusok már a családfők ötödét sem érték el. Ám a reformátusok és a katolikusok közel egyforma létszáma gyanussá teszi EDELÉNYI SZABÓ idézett állítását. Más szóval, ha a családfők több mint a fele telepes, és ezekről tudni véljük, hogy reformátusok, akkor a jövevény családfők több mint felének is a "magyar vallást" kellene követnie. A kérdés megnyugtató tisztázása érdekében szétválasztottuk a lakosság különféle eredetű csoportjait és külön-külön is megvizsgáltuk az őslakos, a telepes és az ismeretlen eredetű családfők felekezeti összetételét.

	Katolikus		Református		Evangélikus	
	száma	%	száma	%	száma	%
Őslakosok	3	3,5	44	80,0	2	3,6
Telepesek	65	54,6	21	17,6	29	24,4
Ismeretlen eredetűek	1	11,1	8	88,9	-	-
Összesen	69	39,9	73	42,1	31	18,0

A számok nem hagynak kétséget afelől, hogy EDELÉNYI SZABÓ állításával szemben a reformátusok épp az őslakos családfők körében élveztek többséget, míg a telepesek nagyobb része a katolikus felekezethez tartozott. Ez utóbbiak tehát jöhettek a Duna--Tisza közéről, és lehettek magyarok is, sőt nemcsak lehettek, de nevük alapján azok is voltak, csak éppen kálvinisták nem lehettek többségükben. Minthogy a korabeli Tatán erőszakos katolizálásra nincs adat, (s ha lett volna is ilyen, ti. rekatolizáció, miért csak a jövevényeket vette volna célba), legfeljebb arra gondolhatunk, hogy EDELÉNYI SZABÓ reformátusait 1695-ben már mint őslakosokat vették számba, vagyis hogy az általa említett telepítési hullámot, újabb és újabb beköltözések követték. A kérdés tisztázása láthatóan további kutatásokat igényel.

Adataink segítségével 73 családfő (38,2 %) foglalkozása volt tisztáz-

ható. Ez utóbbiak között 39 csapót, 6 vargát, 4 fazekast, 3--3 csizmadiát, molnárt, szűrszabót, 2--2 asztalost, borbélyt, kovácsot, mészárosot és szűcsöt, illetve 1--1 fonóasszonyt, péket és takácsot találtunk. A családfelek többsége, mint erre közvetve maga a forrás is utal, nem az iparból, hanem a földművelésből élt.

A továbbiakban először a családok, illetve a háztartások számának és szerkezetének meghatározására tettünk kísérletet. Forrásunk segítségével 185 egység, LASLETT terminológiájával élve⁵ 185 családi háztartás belső viszonyait ismerhettük meg. (További hat esetben zálog-, illetve deserta telkek birtokosairól lévén szó, ilyen vizsgálat elvégzésére nem nyílt mód.) E családi háztartások körében a forrásunk alapján elvégezhető számítások szerint összesen 644 fő élt, egy családi háztartásra így átlagosan 3,48 fő jutott. A részleteket az alábbiak szemléltetik:

A családi háztartásban élők száma	A családi háztartások száma	A családi háztartások %-ában
1 fő	1	0,5
2 fő	49	26,5
3 fő	42	22,7
4 fő	64	34,6
5 fő	15	8,1
6 fő	10	5,4
7 fő	4	2,2
Összesen:	185	100,0

Családi háztartásaink közel fele (49,2 %) így csupán 1--3, valamivel több mint harmada (34,6 %) pedig csak 4 tagot számlált, és igazán népesnek csupán 16,2 %-uk volt mondható. Miként ezt már a fentiek is sejtették, a Tatán összeírt családi háztartások túlnyomó része csak egy-egy páros- vagy kiscsaládot foglalt magában. A több családmagból álló egységek, tehát az ún. törzs- vagy nagycsaládok száma pedig csak 11-re (5,9 %) korlátozódott, ami nem áll összhangban azzal a korábbi nézettel, miszerint az iparosítás előtti Magyarországra ez utóbbiak túlsúlya lett volna jel-

lemző.

A 185 családi háztartás kereteiben összesen 268 gyermek élt, s ez azt jelenti, hogy egy családi háztartásra átlagosan 1,4 utódot lehet számítani. Ez a szám azonban még a kor mostoha viszonyait tekintve is igen alacsonynak tűnik, hisz azt jelenti, hogy még a szülői utánpótlása, végsősoron tehát a lakosság fennmaradása sem volt így biztosítva. Lehangelő adatainknak ugyan ellentmondhat, hogy a 18. század során növekedett a város lakossága,⁶ de nem téveszthetjük szem elől, hogy a gyarapodás legfőbb forrása nem a természetes szaporulat, hanem a nagyarányú telepítés volt.⁷

Az egy családra jutó átlagérték persze elég nagy különbségeket takar. E számban ui. nemcsak a gyermektelen háztartások "eredményei" foglaltatnak benne, hanem azoké az egységeké is, ahol négy--öt éves száj mindennapi kenyerét kellett előteremtenie az apának. Ime, a részletek:

A családi háztartásokban összeírt gyermekek száma	A családi háztartások száma	A családi háztartások %-ában
nincs gyermek	49	26,5
1 "	48	25,9
2 "	59	31,9
3 "	17	9,2
4 "	9	4,9
5 "	3	1,6
Összesen:	185	100,0

A családi háztartások durván negyede eszerint nem részesült a gyermekáldás örömeiben, és közel ekkora volt az "egykés" családok aránya is. Két gyermeket mondhatott magáénak a családfők közel harmada, míg a 3-5 gyermekesek csoportja már a 20 százalékot sem érte el. Adataink birtokában így arra kerestünk választ, hogy a forrásunk segítségével megismerhető tényezők (vallási hovatartozás, a családfők eredete és anyagi helyzete) közül vajon melyik lehetett vagy volt hatással a gyermeklétszám alakulására, vagyis, hogy a felsoroltak közül melyik kapott vagy kapha-

tott szerepet meghatározott "demográfiai magatartás" kialakításában. Vizsgálatunk hamar kiderítette, hogy a vallási hovatartozásnak, azaz valamely felekezet erkölcsi normarendszerének nem volt jelentősége e téren. Ennek bizonyítékául lássuk az alábbiakat!

	Gyermekek s z á m a	Családfők s z á m a	Egy családi háztartásra jutó gyermekek
Katolikus	34	25	1,36
Református	179	124	1,44
Evangelikus	47	30	1,56
Ismeretlen vallású	8	6	1,33
Összesen:	268	185	1,46

De megdőlt az a feltevésünk is, amely az új otthonuk és egzisztenciájuk- megteremtésén fáradozó telepesek körében kereste a születéskorlátozásra törekvő magatartás fő képviselőit.

	Gyermekek s z á m a	Családfők s z á m a	Egy családra jutó átlag
Őslakosok	75	58	1,31
Telepesek	163	109	1,52
Ismeretlenek	30	18	1,6
Összesen:	268	185	1,44

Végezetül a vagyoni helyzet népesedésre gyakorolt hatását vizsgáltuk meg. Adataink az itt következőket mutatták:

Vetésterület köből	A gazdák és gyermekeik s z á m a		Az 1 háztartásra eső átlag
40 --	1	-	-
30 -- 35	5	7	1,4
20 -- 29	8	14	0,6
15 -- 19	18	34	0,5
10 -- 14	17	28	0,6
5 -- 9	34	48	0,7
0,5 -- 4	47	55	1,2
--	55	82	1,5
Összesen:	185	268	1,4

Ezek szerint az egy családi háztartásra jutó 1,4-es átlagértéket csupán két kategória, ti. a legmódosabb, vagyis a 30--35, illetve a legszegényebb, azaz a 0,5--4 köblös szántót birtoklók, illetve a földdel már nem rendelkező nincstelenek közelítették meg, tehát azoknak a csoportja, ahol a viszonylag magasabb gyermeklétszám már nem, illetve még nem befolyásolta lényegesen a család mindennapi viszonyait. A többség, vagyis az 5--20 köből szántót birtoklók családjaiban már csak 0,6 volt az utódok átlagos létszáma, vagyis jóval kisebb mint az előbbiek körében. Mindezek alapján úgy tűnik, hogy egyedül az anyagi viszonyoknak volt némi hatása a gyermeklétszám alakulására.

Ami most már a gyermekek nemi megoszlását illeti, közülük 170 (63,4%) volt fiú, 98 (33,4 %) pedig leány. A fiúk sorában 11 már házasságban, de apja tűzhelyénél élt. Forrásunk segítségével 229 (85,4 %) fiú és leány életkora volt megismerhető. Vonatkozó adataikat az alábbiak szemléltetik:

Életkor éves	Fiúk fő	Leányok fő	Összesen fő	A gyermekek %-ában
0 -- 1	24	15	39	17,0
2 -- 4	55	28	83	36,3
5 -- 9	45	33	78	34,1

10 -- 14	10	6	16	7,0
15 -- 19	9	-	9	3,9
20 -- 29	3	-	3	1,3
30 -- 39	1	-	1	0,4
Összesen:	147	82	229	100,0

Mint a fentiekből is jól látható, a gyermekek derékhadát a 2 és 4, illetve az 5 és 9 életév közti fiúk és lányok alkották. Őket a 0 és 1 év közöttiek, tehát a legapróbbak követték. Adataink érdekessége, hogy 15 év feletti lányt már nem találtak az összeírók. Mindez arra enged következtetni, hogy a lányok mai szemmel nézve igen korán, már a 15--16. életév táján eladó sorba kerültek és házasságot kötöttek. De gondolhatunk arra is, bár erre konkrét adataink nincsenek, hogy egy részük idegen családokhoz, vagy más helységbe ment szolgálni, s talán ezért nem szerepelnek a vizsgált összeírásban. A kor viszonyaira mi sem lehet jellemzőbb mint az, hogy e 268 gyermek közül mindössze kettő, a 10 esztendő Czirulyka Marina és Dubicz Márton ismeretlen korú és nevű fia járt csak iskolába. Az utóbiról még azt is elárulja forrásunk, hogy mendikáns, azaz szolgadeák volt, ami esetleg azzal is magyarázható, hogy nem édesgyermeke volt atyjának. Feltűnő az is, hogy mindkét gyermek iparosszülőktől, közelebből csapómesterektől származott, s ez arra enged következtetni, hogy az iparosok jobban felismerték a tanulás, az iskoláztatás jelentőségét.

A gazdasági viszonyok elemzésére térve elsőként is azt állapíthattuk meg, hogy városi belsőséggel 185 adóköteles családfő (az adóköteles családfők 100 %-a) rendelkezett. Közülük 16 (8,6 %) egész, 1 (0,6 %) háromnegyed, 44 (23,8 %) fél, 124 (67,0 %) pedig negyed porta birtokosa volt. Forrásunkat szemlélve két dolog is feltűnt. Egyrészt az, hogy összeírásunk 55 esetben (az adóköteles telkek 27,9 %-a) nem adta meg a fundushoz tartozó szántó és rét állományát, csupán csak azt jelezte, hogy a szóbanforgó belsőség egész vagy tört teleknek minősül-e. (Eltitkolásról így szó sem lehet, hisz ez esetben a belsőséget nem tüntették volna fel, arról már nem is beszélve, hogy az adatok meghamisításához sem a régi, sem pedig az új földesúrnak nem fűződhetett érdeke.) Másrészt szembe ötlött az is, hogy a belsőségekhez még ugyanazon telekkategórián belül is igen el-

térő nagyságú külsőség tartozott. Az egész telekhez így pl. 14--46, a félhez 2--29, a negyedhez pedig 0,5--18 köből szántó és a fenti sorrendben haladva 5--25 és 1-10, illetve 1--6 szekér szénát termő kaszáló kapcsolódott. De volt példa arra is, hogy a külsőség kizárólag csak szántót, vagy csupán csak rétet foglalt magában. A mondottakból, vagyis abból, hogy forrásunk tanúsága szerint a külsőség nem csatlakozott szilárdan és véglegesen a beltelekhez, és hogy a külsőség terjedelme nem igazodott a belsőség diktálta arányokhoz, arra következtethetünk, hogy a török alatt Tatán is fellazult, majd megszűnt a szilárd telekrendszer és átadta helyét a földközösség valamely formájának. A fundushoz csak lazán kapcsolódó és változó nagyságú szántóterület méreteit nyilván a gazda igaereje határozta meg, s így fordulhatott elő, hogy az egyik egészhelyes gazda néha háromannyi szántót tört fel magának, mint ugyancsak egésztelkes társa.

A tataiak használatában összeírásunk szerint 1273,5 köből szántó, 323 szekér szénát adó rét és 224 kapás szőlő volt. E nagyon is változatos és labilis értékű egységeket modern mértékekre átszámítva durván 1109,6 kat. holdra becsülhetjük a művelés alatt álló földállományt.⁸ Ez utóbbi túlnyomó részét, azaz 955,13 kat. holdat mint szántót (86,1 %), további 141,31 kat. holdat mint kaszálót (12,7 %), végül a fennmaradó 13,16 kat. holdat mint szőlőföldet (12,7 %) hasznosították.

A részint termékeny, részint viszont közepes minőségű szántókat három nyomásban művelték és az alábbiak szerint hasznosították:

A gabona neve	Vetésterülete köbőlben	A szántók %-ában
<u>Ősziek</u>		
árpa	10,5	0,8
búza	732,0	57,5
Összesen:	742,0	58,3
<u>Tavasziak</u>		
árpa	158,5	12,4
búza	11,75	0,9
rozs	10,0	0,8

tönköly	1,5	0,2
zab	349,25	24,7
Összesen:	531,0	41,7
Mindösszesen:	1273,5	100,0

A kenyérmagvak (őszi- tavaszi búza, tönköly) vetésterülete így 745,25, a takarmánygabonáé (őszi- tavaszi árpa, rozs és zab) pedig 528,25 köbölre rúgott, vagyis nem volt sokkal kevesebb, mint az előbbieké. A kenyér- és a takarmánygabona vetésterülete tehát durván úgy aránylott egymáshoz, mint hat a négyhez. Mindez felveti azt a fontos kérdést, hogy a kenyérgabona vetésterülete vajon fedezhette-e az összírottak szükségleteit. SLICHER VAN BATH szerint⁹ három, illetve négyszeres szemhozam esetén másfél--két hektár szántó volt képes eltartani egy embert. A 745,26 köbölnyi búzaföld számításaink szerint 558,93 kat. holdat, azaz 321,59 hektárt tett ki, s ez azt jelenti, hogy a 644 összeírtottra fejenként 0,49 hektár jutott, vagyis jóval kevesebb a SLICHER VAN BATH által megjelölt értéknél. Valamivel kedvezőbb eredményre jutunk, ha a terméseredmények felől közelítjük meg a kérdést. A város 1720. évi összeírásának jegyzőkönyvében azt olvashatjuk, hogy a szántók egységnyi területén átlagosan négy köböl gabona termett. A kenyérgabona termelésére fordított 745,25 köbölnyi vetésterületen így megint csak átlagot véve alapul 2981 köböl, vagyis 1618,7 hektoliter gabona volt előállítható. Arányos megoszlás esetén a fenti 644 személlyel számolva egy főre 2,51 hektoliter jutott volna, s ez a nagyságrend már fedezhette a szükségleteket.¹⁰ Csak-hogy a fent kimutatott gabonatermés korántsem egyenletesen oszlott meg az adózók kezén, és a megtermelt gabonát sem lehetett csak az élelmezésre fordítani, mivel a termés negyedét, mint vetőmagot félre kellett tenni, a fennmaradó mennyiség további tíz százalékára pedig az egyház, illetve a tizedbérlő tartott számot. Összegezve megállapítható, ha krónikus éhezéssel nem kell is számolnunk a korabeli Tatán, a kenyérfejadagok azért elég szűkösek lehettek. Erre utal egyébként az a forrásunkban gyakran felbukkanó, főleg a törttelkes gazdák neve alatt olvasható sztereotíp fordulat: "aratással keresi kenyérét".

Fentebb már láttuk, hogy a szántók 41 %-át a takarmánygabona, első-sorban a zab és az árpa foglalta el. Mindez azt sejteti, hogy a lakosság-

nak viszonylag jelentékeny állatállomány volt a kezén. A takarmánygabona termesztésére fordított szántókon számításaink szerint 1379 köből (758,6 hl) zab, 676 köből (367 hl) árpa és 40 köből (21,7 hl) rozs termett. A 18. századi hektoliter -- súlyokkal számolva¹¹ ez összesen 286 q zabot, 228 q árpát és 14 q rozsot jelentett, vagyis elég tekintélyes mennyiségre rúgott.

A fent kimutatott szemtermésre égető szüksége is lehetett a lakosságnak, ui. a rétek nem voltak valami híresek. A 323 szekér szénát adó, számításunk szerint mintegy 141,31 kat. holdra terjedő kaszálókról az 1720-as összeírás megjegyzi, hogy ezek nagyobb része az erdőkben, egy kisebb hányada pedig a subvinetumban, vagyis az ún. szőlőaljában helyezkedett el. Minőségükre jellemző, hogy sarjút sem ezeken, sem amazokon nem lehetett kaszálni. Így e sovány rétek termését hozzávetőlegesen 8--8,5 mázsára becsülve¹² megállapítható, hogy ezek korántsem fedezhették az állatállomány szükségleteit.

Az adóköteles családfők közül 45 (23,6 %) rendelkezett szőlőingatlanlannal. A kerükben lévő terület csupán 13,16 kat. holdra terjedt, vagyis a megművelt földeknek mindössze 17,7 %-át tette ki. Bár a természeti viszonyok, így a talajadottság és a besugárzás mennyisége kedveztek a szőlőtermelésnek, a szőlőskertek mégsem lehettek valami virágzó karban, hiszen még 1720-ban is azt jegyezték fel róluk, hogy termékenyséjük közepes, egy kapáson átlagosan egy urna bor terem, ráadásul ez utóbbi sem volt jó minőségű. A szükséges számításokat elvégezve azt kaptuk eredményül, hogy a 224 kapaalja szőlőn átlagosan 121,6 hektoliter bor teremhett,¹³ s ez legfeljebb csak a termelők szükségleteit fedezhette, értékesítésre nem juthatott.

A mezőgazdaság másik üzemágára, az állattartásra térve megállapítható volt, hogy a lakosság már ekkor is elég tekintélyes állatállománnyal rendelkezett. Gazdaságaik keretében így 341 ökröt, 440 tehenet, 306 borjút, 177 tinót, 48 üszőt, 6 tulkot, 112 lovat, 19 csikót, 928 juhot, 678 bárányt, 324 sertést, 232 malacot, 638 tyúkot, 181 ludat és két kacsát írtak össze. Csupán a fejlettkorú állatokat véve figyelembe 1 kat. holdra így 1,11 számosállat jutott. Az állatállomány legdöntőbb és legfontosabb elemét persze a nélkülözhetetlen igaerőt szolgáltató ökrök képezték. Ez utóbbiak számától függött ui. a gazda által feltörhető földmennyiség és

túlzás nélkül mondható, hogy jórészt ettől függött sorsának alakulása is. Az igaerő és a megművelt földterület közti szoros összefüggést az alábbi kimutatás is szemlélteti:

Vetésterület kat.hold	Telkek s z á m a	Ökrök	Az 1 telekre jutó ökrök száma
21 -- 33	10	87	8,7
10 -- 20	26	142	5,5
5 -- 9,8	32	75	2,3
0,5 -- 4,5	62	31	0,5
--	55	6	0,1
Összesen:	185	341	1,8

A fentiekből látható, hogy a 21--33, illetve a 10--20 kat. holdas gazdaságok még ki tudták állítani a föld viszonylag jobb megmunkálásához e vidéken szükséges négyes ökörfogatot, az ennél kisebb parcellákkal rendelkezők viszont már nem. Ez utóbbiak előtt két lehetőség állott. Vagy két ökrrel szántottak, s ez esetben a föld gyengén fizetett, vagy ökröket vettek kölcsön, ezért viszont nekik kellett fizetniük. Bármelyik utat járták is, a végeredmény a fokozatos elszegényedés volt.

A szarvasmarha mellett még a több mint másfélezerre menő juh és bárány érdemel figyelmet. A későbbiekben oly jelentékeny Tata környéki juhászat, eszerint már korszakunkban sem volt elhanyagolható tényező. Már csak azért sem, mert a jelek alapján ez lehetett a helyi mezőgazdaság egyetlen olyan területe, ahol a lakosság egy része felesleggel, mégpedig -- gondoljunk a komáromi és a tatabányai helyőrségre --, könnyen értékesíthető árufelesleggel rendelkezett.

A gazdasági élet kapcsán végezetül az iparról kell néhány szót ejtenünk. A jelentéktelen, lényegében csak a leghétköznapiabb szükségleteket kielégítő kézműipari tevékenységből mindössze kettő, és pedig a malomipar, illetve a gubácsapók köre érdemel fokozottabb figyelmet. Jelenlétüket a vízbőség magyarázza és esetleg a jobb értékesítési lehetőség, bár nagy kérdés, hogy a 39 csapó vajon hol talált termékeinek piacot. Forrásunk

tanúsága szerint ez utóbbi nem lehetett könnyű dolog. Az egyikről, Lackó Jánosról azt olvashatjuk, "mesterséggel, aratással él". Egy másikról, Nagy Mátyásról pedig azt, hogy "aratással keresi kenyerét és kicsin mesterséggel". De őket még legalább részben eltartotta szakmájuk, mint ahogy azokat is -- s ez eléggé általános volt a tatai iparúzők körében --, akik mesterségük mellett kisebb-nagyobb földet vettek művelés alá. Ám akadt olyan csapó is, nem is egy, mint pl. Nagy István, akinek neve alatt csupán annyi állt, "Nihil habet.", azaz semmivel sem rendelkezett. Mindent összevetve megállapítható, hogy az ipari tevékenység csak alárendelt szerepet játszott a korabeli Tatán, a gazdasági élet alapját, legfontosabb elemét a mezőgazdaság képezte.

A város adófizető társadalma gazdasági tekintetben korántsem volt egységes. Minthogy a megélhetés alapját elsősorban az agrárkultúra jelentette, az adófizetőket is a földingatlan és az állatvagyon mentén húzható képzeletbeli vonal osztotta kisebb--nagyobb csoportokra.

A helyi társadalom élén az a 36 gazda (19,6 %) állott, akiknek fundusához egyenként 29--46 köből szántó és 2--15 currus rét tartozott. Vagyonukat így összesen 758,5 köből szántó (59,6 %), 250 szekér szénát adó rét (77,4 %), 97 kapás szőlő (43,3 %), 825 szarvasmarha (62,6 %), 102 ló és csikó (77,8 %) 1231 juh és bárány (76,6 %), 331 sertés és malac (59,6 %) és 357 baromfi (43,5 %) alkotta. Vagyis ők birtokolták a szántók valamivel több mint felét, a kaszálók háromnegyedét, s így érthető az is, hogy e három tucatnyi birtokos kezén összpontosult az állatállomány túlnyomó része. Közülük is kiemelkedett a bíró, Czövek István, akinek 46 köből szántója, 15 szekér szénát termelő kaszálója és 25 fossor szőlője mellett még 12 ökre, 18 tehene, 13 tinója, 12 borja, 3 lova, 225 juha és báránya, 27 disznója és 25 baromfija is volt.

A második körbe 98 mezővárosi polgárt (60,8 %) sorolhattunk. Ezek egyenként 0,5--13 köből szántót és 1--6 szekér szénát adó rétet számíthattak belsősegeikhez. Ingatlanukat végeredményben 515 köből szántó (40,4 %), 110 kapás szőlő (49,1 %) és 69 szekér szénát adó rét (21,4 %), állatállományukat pedig 463 szarvasmarha (35,2 %), 29 ló és csikó (22 %), 375 juh és bárány (23,4 %), 214 sertés és malac (38,5 %), végül 428 baromfi (52,1 %) jelentette. Eszerint ők birtokolták a szántók közel felét, a réteknek viszont már csak ötöde volt a kezükön. Ezzel magyarázható,

hogy állatállományuk már korántsem volt olyan népes, mint a fentieké. E csoport egyik legmódosabb képviselője, Faragó István pl. 12,5 köből szántót, 5 szekérnyi szénát termő rétet, 4 kapaalja szőlőt, 2 ökröt, 4 tehenet, 5 borjút, 2 tinót, 5 tyúkot, illetve 19 sertést és malacot mondhatott a magáénak.

Végül a helyi társadalom legalján elhelyezkedő 55 családfőről (29,7 %) kell szót ejtenünk. Ezek belsőségéhez, mint említettük, már nem, vagy csak elvétve tartozott külsőség, s ez utóbbi is csupán kaszálót foglalt magában. Mezőgazdaságilag hasznosított földingatlanukat így mindössze 4 szekér szénát adó rét (1,2 %), 17 kapás szőlő (7,6 %) képezte, állatállományuk pedig csupán 30 szarvasmarhát (2,2 %), 11 disznót és malacot (1,9 %) és 36 baromfit (4,4 %) számlált. E rétegbe tartozott az iparosok közel harmada, a csapók több mint fele, s összeírásunk fentebb már részben idézett bejegyzései nem hagynak kétséget afelől, hogy iparúzóink valóban szerény viszonyok között éltek. Továbbá ide tartoztak a testi fogyatékosok és az öregek, akik már nem tudtak magukon segíteni. Ilyen volt pl. a négy gyermekes Markó Márton, akiről azt olvashatjuk, "nemrég megvakult, minden szemevilágától megfogyatkozott,... Istennek nyomorúltja. Semmije sincs." Vagy pl. Körösy Mihály, akiről meg azt írták, "semmije nincs, ár- vája vagyon, adós fl(orens) 100."

Dolgozatunk végére érve a levonható gazdaság- és társadalomtörténeti tanulságok összegzése gyanánt végül is azt mondhatjuk, hogy a török kiverését követő évtizedben Tatán elsősorban a földművelés biztosította a megélhetést. A megmaradás, az újrakezdés egyetlen záloga a mezőgazdasági termelés kiszélesítése volt, ez viszont, mint korábban már láttuk, az igaerőtől függött. A legfontosabb társadalomtörténeti következtetés pedig az, hogy a megélhetésért folytatott küzdelem nyertesei azok a gazdák voltak, akiknek sikerült igavonó állataikat a békésebb időkre átmenteniük.

JEGYZETEK

1. Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban O.L.) Az Eszterházy család tatai és csákvári levéltára. P. 198. Dominium Tata. Fasc. 24. 7. cs. nro. 384.
2. Komárom megye és Komárom szabad királyi város. Szerk.: Borovszky Samu. Bp., (1909.) 126. 1.
3. Fényes Elek: A magyar birodalom statistikai, geographiai és történeti tekintetben. I. Komárom vármegye. Pest, 1848. 38., 40. 1.
4. Edelényi Szabó Dénes: Komárom megye felekezeti és nemzetiségi viszonyai a mohácsi vésztől napjainkig. Bp., 1912. 60. 1.
5. Laslett, Peter: A család és a háztartás. Történeti megközelítések. Világtörténet, 1979. 4. sz. 8. 1.
6. 1715-ben 266, öt évvel később 168, 1784/85-ben pedig 785 családfőt írtak össze. Minderre ld. Acsády Ignác: Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában 1720--1721. Bp., 1896. 63. 1., továbbá O.L. Filmtár. Conscriptio regnicolaris anno 1720. N. 79. 3146. sz. doboz, illetve Thirring Gusztáv: Komárom megye népessége II. József korában. Magyar Statisztikai Szemle, 1940. 5. sz. 4. 1.
7. Ld. a 4. sz. jegyzetet
8. A köbölt 1200, a kapást 95 négyszögölnek vettük, (v.ö. Acsády: I. m. 26. 1.), a currust viszont 700 négyszögölnek számítottuk. Ez utóbbira ld. Bogdán István: Magyarországi hossz- és földmértékek a XVI. század végéig. Bp., 1978. 239. 1.
9. Idézi Wellmann Imre: A magyar mezőgazdaság története a XVIII. században. Bp., 1979. 190. 1.
10. Egy fő évi gabonaszükségletét évi 256 literre tettük. V.ö. Varga Gyula: Kismarja. Egy szabad paraszti közösség a feudalizmus bomlásának korában. In: Agrártörténeti tanulmányok. Szerk.: Szabó István. Bp., 1960. 135. 1.
11. A 18. századi hektolitersúlyokra ld. Bogdán István -- Papp Zsigmond -- Szabó Miklós: Kétszázéves gabonaszemek az Országos Levéltárban. Agrártörténeti szemle, 1963. 1--2. sz. 54--58. 1.
12. Bogdán: I.m. 239. 1.
13. Az urna őrtartalmát 54,4 literrel vettük azonosnak.

KRISTON PÁL

VASÚTÉPÍTÉSEK HEVES MEGYÉBEN A DUALIZMUS KORÁBAN

A tőkés nagyipar létrejöttének, az ipari forradalom kiteljesülésének 1880-90-es éveket megelőző előkészítő szakaszában a mezőgazdaság modernizálása és a hitelrendszer kiépítése mellett legfontosabb feladata és követelménye a modern infrastruktúra megteremtése volt. Ezen belül is első-sorban a növekvő szállítási igényeket és lehetőségeket mindjobban kielégítő és megteremtő közlekedési hálózat létrehozása vált elengedhetetlenné. A korszerűség pedig azt diktálta, hogy a közlekedés átalakítása a vasutak elterjedését, az országos, s ezen belül a regionális, tehát megyei vasúthálózatok kiépülését eredményezze.

E cél megvalósítása a Habsburg birodalomban, s így Magyarországon is közép-kelet-európai viszonylatban elég korán, már az 1830-40-es években elkezdődött. Európának ezen a részén a tőkés átalakulás viszonylag rövidebb időtartama, felgyorsítottabb üteme, a nyugat-európaiaktól eltérő elzöményei nem az ipari forradalmat lezáró folyamattá teszik a modern vasúthálózat kiépülését, mint pl. Angliában, hanem éppen ellenkezőleg, mintegy a modern nagyipari átalakulás nyitányának, a gazdaság ipari szférája többi ágazatát előrelendítő, kihívásával felgyorsító katalizátorának.

Vasútépítési tervek és megvalósulásuk 1848 előtt, s a forradalom időszakában

Birodalmi szempontokat és az osztrák élelmiszerimport igényeit figyelembe véve indult el a magyarországi vasútépítés.¹

Első vasúttörvényünk 1836-ban 13 vasúti vonal kiépítését kívánta előmozdítani. Már e tervbe vett 13 vonal egyike volt az észak-északkeleti, Galicia felé Pest-Miskolc-Kassán át vezető, mely Heves megyén is áthaladt volna.²

Széchenyi 1848-as nagyívű vasúti elképzelésében is a hat fővonal egyikeként szerepelt a pest-miskolc-kassai összeköttetés megteremtése.

Az 1850-es évek vasút-politikája

Hiába volt már korábban vasúti törvényünk, s hiába kezdte el Széchenyi 1848-as minisztersége idején államkölcsönnel megvalósítani nagyformátumú vasútépítési elképzelését, a győztes hatalom 1849 után más célok és érdekek szem előtt tartásával folytatja a vasútépítést a "magyar tartományban". Széchenyi elképzeléséhez hasonlóan az abszolutista kormányzat állami kézbe veszi a vasútépítést, majd néhány év után a pénzügyi helyzet romlása következtében az építések terhét leveti a válláról s 1854-ben törvényben biztosítja a magántőke részvételét a vasúti munkálatokban.³ Koncessziókat ad, s a kamatgaranciális rendszer bevezetésével már szinte az induláskor a hasznot is garantálja a jórészt külföldi tőke számára. Az alakuló három nagy vasúttársaságtól "mindössze" azt kéri cserébe, hogy azok saját üzleti érdekeik mellett a birodalmi hadvezetés szempontjait s Magyarország gazdasági és politikai beolvasztására irányuló kormányzati törekvéseket is vegyék figyelembe a vasútvonalak irányának kijelölésekor.⁴

Az első remény Heves megye fő vasúti vonalának kiépítésére

1856-ban alakult meg a Tiszavidéki Vasúttársaság, melynek engedélyokmányában benne szerepel a Heves megye fő vasúti vonalának számító pest--miskolci gőzerejű vasút kiépítésének kötelezettsége is.⁵ A vasúttársaság meg is építi többek között a Szolnok-Debrecen, Debrecen-Miskolc, Miskolc-Kassa vonalakat, csak éppen a pest-miskolci vonal kiépítését hagyja el.

A pest-miskolci vasúti összeköttetés megteremtésétől igen sokat remélő Borsod és Heves vármegyék csalódása érthetően nagy volt, amikor a Tiszavidéki Vasúttársaság korábban vállalt kötelezettsége -- hogy e vonalat 1862-ig kiépíti -- ellenére az észak-keleti összeköttetést, Miskolc bekapcsolását a vasúti hálózatba Debrecenből kiindulva teremtetten meg.

A Pesti Napló 1862-es egyik számában Kormos Béla a Vasúttársaságot azzal vádolta, hogy országunk érdekeivel ellentétben cselekedett, amikor a Pesttől Miskolcig húzódó egyenes pálya helyett egy roppant félkör által

Debrecenből Nyíregyháza és Tokajon át vitte a vasutat Miskolcra.⁶ Természetesen elsősorban Heves vármegye érdekével cselekedett ellentétesen, de nagyon is érthető a nyilván Heves megyei patrióta cikkíró kifakadása, hiszen Heves vármegye XIX. század első felében fokozatosan romló gazdasági viszonyainak ismételt fellendülését várták a vasút révén az országos gazdasági vérkeringésbe való bekapcsolódástól. Ez a vidék "becsapott" írja Kormos Béla, s számára már 1862-ben úgy tűnt, hogy "a pest--miskolci vonal elkészítése határtalan időre, talán évekre elhalasztott". A következő évek igazolták ezt az előrelátást.

Megyei tervek és azok kudarca a pest--miskolci vonal ügyében

Az ezt követő évek az 1868-as XII. törvénycikk megszületéséig, vagyis már a hatvan--miskolci vonalrész kiépítésére vonatkozó országgyűlési döntésig Heves vármegye és tekintélyes képviselőinek ismételt, de jórészt hiába való próbálkozásainak jegyében telnek el az építés megsürgetésére s a pálya irányának számukra legkedvezőbb kijelölésére.

Már a Kassai Kereskedelmi és Iparkamara megkezdi e hosszú küzdelmet, amikor 1863-ban a Helytartótanácsához írott levelében a pest--miskolci vasút szükségességét indokolván, ezen vasút építésére a legfelsőbb engedélyért folyamodik.⁷

A következő évben Udvari rendelet születik e tárgyban, s a Helytartótanács levélben értesíti annak tartalmáról az érintetteket, így Heves vármegye főispán-helytartóját is. A levél ugyan elismeri, hogy a vasútvonal hasznos és szükséges lenne, de közli, hogy: "építésének kérdése jelenleg sikerrel még meg nem oldható. A Tiszavidéki Vasúttársaság 1859. február 31-én felmentetett azon kötelezettsége alól, hogy a pest--miskolci vonalat 1862 végéig megépíteni tartozik. Elsősorban azért, mert ezen új vonal kiépítése esetén a társaság többi vonalainak jövedelme csökkenne, ami már eddig is fokozatosan csökkent. Ilyen körülmények között egy újabb vonal kiépítése pénzvisszonyaihoz képest aránytalan nagyságú áldozatra készítené, de az államkincstár is az eddigieknél tetemesebb előlegekkel kényserülne a társulatot segíyezni."⁸ Ha a fentieket az állam növekvő kamatgaranciális terhei fényében vizsgáljuk, érthetőbbnek tűnik a döntés.

Ha Heves megye egyelőre türelemmel várni volt is kénytelen, amíg az épí-

tés időszerűsége újra elkövetkezik, de az 1864 és 68 közötti évek sem teltek tétlenül. Ez alatt bontakozott ki a majd egykor mégis megépítendő hatvan--miskolci pálya irányáért elindított akció a megye két nagy települése, Gyöngyös és Eger részéről részben együtt, részben egymás ellenében is. Reményüket táplálta néhány ígéretes értesülés. Gyöngyös pl. beadvánnyal fordult a császárhoz, s ennek nyomán a pest--losonci vasúti társulat olyan felső utasítást kapott, hogy az az 1863. évi bizottmányi ülésén az előmunkálatokat Hatvantól Gyöngyös felé elrendelte, s ennek költségeit Gyöngyös város 3.000 Ft-tal fedezte.⁹ Vagy Eger esetében az a sokat ígérő tanácskozás, melyet az egri Kaszinóban a Tiszavidéki Vasúttársaság tartott, s azon még olyan tervet tárgyaltak, amely értelmében a vasút közvetlenül Egeren keresztül vezetett volna Miskolc felé.¹⁰ Ígéretes volt, hogy 1866-ban gróf Forgács Antal, Észak-Magyarország királyi biztosa és érdektársai, Schwarcz Ármin vállalkozó és Nagy László mérnök a hatvan-gyöngyös-eger-miskolci vasút előmunkálataira egy évre engedélyt kaptak.¹¹

Még ugyanebben az évben hasonló engedélyt kapott Zacharias Keresztély bécsi építési-vállalkozó is hat hónapra.¹² Vagy az Udvari Kancelláriától a Helytartótanácsához küldött utasítás, mely szerint az előjoggal bíró Tiszavidéki Vasúttársaság olyan utasítást kapjon, hogy az érintett vasútvonal kiépítéséhez a szükséges tőkék beszerzése után kezdjen hozzá. Mindezek ellenére Bécs kedvence a Tiszavidéki Vasúttársaság nem tett előre egyetlen lépést sem.

Vasútpolitikánk a kiegyezés után. Törvény a hatvan--miskolci vonal kiépítésére

A kiegyezés a vasútügy terén is hamarosan érezte a jótékony hatását. A továbblépés alapjaként az 1867. évi XIII. törvénycikkkel 60.000.000 Ft-nyi kölcsönt biztosított a vasutak és csatornák építésére.¹³ Mikó Imre közmunka és közlekedési miniszter személyében ambiciózus és széles látókörű politikus került a tárca élére, aki miniszteri felterjesztésében a Galicia felé vezetendő vasutat a harmadik fővonalként jelöli, mely Pestet a legrövidebb úton Hatvanon át kötné össze Miskolccal.¹⁴ Ezután felgyorsulnak az események. Eger és Gyöngyös is tudomást szerezve a kormány

e vasúti vonal kiépítését szorgalmazó állásfoglalásáról, beadvánnyal fordulnak először a minisztériumhoz, majd az 1868-ban összeülő országgyűléshez, kérve annak városukra nézve legkedvezőbb döntését.¹⁵

A kérdés persze már akkor eldőlt, amikor a fenti két város beadványa nyomán a közlekedési minisztérium a nem rég megalakult Vasútépítészeti Igazgatóság véleményes javaslatát kérte, s az a vasúti pályának Hatvantól Mezőkövesdig egyenes vonalban való kiépítését javasolta, átvéve a Gazdasági Egyesület 1862-es "Emlékirat"-ának koncepcióját. Vagyis Gyöngyöst és Eger szárnyvasút útján kívánta a fenti fővonalhoz kapcsolni.¹⁶

Az országgyűlés törvényhozatalát megelőzően a határozati javaslat vitája során felszólalt többek között Keglevich Béla gróf, Kovách László képviselő, Csiky Sándor egri képviselő, Tisza Kálmán, Podmaniczky Frigyes és Hollán Ernő közlekedési államtitkár is.

A képviselők, már a gyöngyösi és az egri is úgy érezték a kérdés eldöntetett, egyik város sem kapcsolódik közvetlenül a fővonalhoz. Ezért inkább a szárnyvonal kiépítésének pontosítását javasolja Csiky Sándor is. Azt kéri, egészítsék ki a határozati javaslatot azzal a mondattal, hogy "Gyöngyös és Eger egyidejűleg és szintén országos költségen építendő szárnyvonal által kapcsolódik a fővonalhoz."¹⁷

A határozati javaslat vitája után a törvényjavaslatot is elfogadják. Így születik meg tehát az 1868. évi XII. tc., melynek értelmében a Hatvantól Miskolcig terjedő vasútvonal építése országos költségen történik, olyan képpen, hogy a vállalkozó "Weikersheim és Társa" bécsi bankház a velük 1868. január 18-án kötött szerződés szerint minden mérföld után 339.500 Ft-ot kap a vonal teljes előállítása fejében.¹⁸

A zákány--zágrábi és a hatvan--miskolci vasútépítésekkel tér vissza a kormány az állami építések politikájához, hogy majdan teljes egészében saját kezébe vegye a fő- majd a többi fontos vasútvonalat is.

A hatvan--miskolci vasútvonal megépítése

Az építés előkészítéséhez tartozik, hogy a gátlástalan Tiszavidéki Vasúttársaság hivatkozva előjogára, 1867-ben megpróbálkozik az építési megbízás elnyerésével, sikertelenül.¹⁹

A kivitelezés terveit a gróf Forgách Antal vezette csoport 1867-ben már

elkészítette, s azt remélve, hogy az építési megbízást ők kapják, a minisztériumhoz benyújtotta.²⁰ A pénzügyminisztérium hajlandónak mutatkozott a terv megvásárlására. Az építési megbízás elnyerése esetén Forgách 1.000 Ft-ot, más vállalkozó megbízása esetén 2.000 Ft-ot kért mérföldenként a tervért.²¹ A minisztérium maximum 1.200 Ft-ot lett volna hajlandó mérföldenként fizetni, így valószínűleg megegyezésre, illetve a kiviteli tervek megvásárlására nem került sor, legalábbis a közmunka és közlekedési minisztérium hiányos anyagából erre nem derül fény.

Ilyen előzmények után fogott a megbízott vállalkozó Weikersheim 1868 második felében a pest--miskolci fővonal második vonalrészének a kiépítéséhez, miután a pest--hatvani szakaszt a Magyar Északi Vasúttársaság 1867-ben már átadta.

Weikersheim hozzávetőlegesen az egyenes irányt tartva, Hatvan után Hort-Vámosgyörk-Adács-Karácsond-Ludas-Kál-Füzesabony érintésével vezette a vasúti vonalat át Heves megye déli részén. A Vasútépítészeti Igazgatóságnak nem volt könnyű dolga az irány kitűzésekor, mert előbb Hatvan, majd Kompolt kérte a nyomvonal részleges megváltoztatását, határuk kimélésére és védelmére hivatkozva.²²

Nem volt egészen folyamatos és zökkenőmentes az építési vállalkozó anyaggal (talpfák, szálfák) való ellátása sem. Lassította a munkát a hadügyminisztérium Vámosgyörk és Ludas állomásokon ágyú-rakodó építése iránti igénye, továbbá egy-két nagybirtokos (Deutsch Ignác, Batthyány József) kártérítésével kapcsolatos huzavona, valamint Adács község panaszja, mely még a képviselőházhoz is eljutott és közel 25 hold szántó és legelő elvételeivel, illetve a Kovách László féle birtok szándékos kikerülésével és kimélésével vádolta a nyomvonalat kijelölő Vasútépítészeti Igazgatóságot.²³ Nagy tehertétel volt az építtető részére a hatvani pályaudvar megépítése. Kiderült ugyanis, hogy az eredeti tervekét módosítani kell és a pályaudvar bővítése szükséges. Erre a munkára Gregersehn Guilbrandt építési vállalkozóval kötöttek szerződést. Gregersehn azonban csődbe jutott, így csődtömeggondnoka fejezte be a munkát.²⁴ Mindezen nehézségek ellenére 1869. november 26-én megvolt a próbamenet, december 11-én pedig a rendőri bejárás Hatvantól Miskolcig.²⁵

Mikorra elkészült a hatvan--miskolci vasúti pálya, létezett már a Magyar Királyi Államvasutak, a miniszter 1869. október 31-i rendelete alapján,

így a MÁV üzemeltetése alatt nyílt meg 1870. január 9-én a Hatvan--Miskolc közötti 115 km hosszú pálya.²⁶ Ezzel megvolt az a gerinc, melyhez az oldalszárnyak, a mellékvonalak csatlakozhattak.

A fővonalhoz csatlakozó Vámosgyörk-Gyöngyös és Füzesabony-Eger szárnyvonalak kiépítése

Bár az országgyűlés határozata a Vámosgyörk-Gyöngyös és a Füzesabony-Eger közötti szárnyvonal kiépítését a fővonal építésével egyidejűleg rendelte el, a munka csak a gyöngyösi szárnyon kezdődött meg, s a fővonal építése mellett kezdetben teljesen háttérbe szorult.

A Vasútépítészeti Igazgatóság a közmunka és közlekedési minisztériumhoz írott 1869-es felterjesztésében az elmaradást azzal indokolta, hogy az erőket a fővonalra összpontosították, s ezért, ha a fővonallal egyidejűleg amaz nem is nyitható meg, 1870 március közepéig a közforgalomnak át fogják adni.²⁷ Az építők tartották ígéretüket, így a MÁV újabb vonalrészsel bővült: 1870. március 16-án bekapcsolták a hálózatba a Vámosgyörk-Gyöngyös közötti 13 km-es szakaszt.

A vasúti összeköttetéstől legtöbbet remélő, s arra leginkább rászoruló megyeszékhelynek ugyanakkor azt kellett tapasztalnia, hogy nem hogy nem készül el szárnyvonala a fővonallal egyidejűleg, de még csak el sem kezdik addig a munkálatokat. Emiatt járt egy városi küldöttség 1868 végén a közlekedési minisztériumban, ahol azok látszólag megnyugtató ígéretet kaptak. Miután 1869 elején sem változott a helyzet, a város közössége levélben fordult a miniszterhez, ügyének pártfogolását kérve. A miniszter mindössze annyit válaszolt, hogy a kormány feladatának tekinti a szárnyvonal létesítését, azonban a szükséges 450-500.000 Ft költség biztosításáról a törvényhozás nem gondoskodott, így az építést az év folyamán megkezdeni nem lehet.²⁸

Ezt követően próbált Eger a Tisztelt Ház segítségével folyamodni. Csiky Sándor képviselő interpellált a közlekedési miniszternél. Arra kért magyarázatot, hogy a minisztérium "lépett-e már valakivel szerződésre oly célból, hogy Eger városa a hatvan--miskolci vonallal összekapcsoltsák?"²⁹

Mikó Imre miniszternek egyelőre kapóra jött Visontai Kovách László és ér-

dektársainak az eger--poroszlói lóvonatú vasút kiépítése iránti engedélykérelme,³⁰ hiszen így arra hivatkozhatott, hogy a munkák azért nem kezdődtek el, mert "biztos kilátás volt arra, hogy a szárnyvonal építését egy magántársulat állami kamatbiztosítás nélkül fogja elvállalni."³¹

Visontai Kovách ezen lépése, melynek esetleges megvalósítása esetén a város elesne egy már törvényben szavatolt, korszerű gőzvasúti pálya kiépítésétől, tovább fokozta az ingerült, türelmetlen hangulatot Egerben. A tét tehát nem volt kicsi, mert ha Visontai, mint az országos lóvonatú vaspályák építésére alakult társulat ideiglenes elnöke meg tudja nyerni tervüknek a minisztériumi szakértőbizottságot³², Eger még 1870-ben is lóvasúttal lett volna kénytelen beérni. Eger szerencséjére a szakértőbizottság csak a Füzesabony-Poroszló közötti szakaszra javasolta az engedély terv szerinti megadását. A Füzesabony-Eger szakaszra a tervek olyan átalakítását kérték a vállalkozóktól, hogy a pályát később gőzerejű vasúttá lehessen kiépíteni.

Visontai még az évben az építési tőke beszerzésének sikertelenségére hivatkozva visszalépett a vonal kiépítésétől.³³

A minisztérium most már Csiky ismételt interpellációi miatt is elővette a szárnyvonal építésének ügyét. Előbb versenytárgyalást írt ki, melyen a Pesti Népbank ajánlata volt a legkedvezőbb, de a pénzügyintézet röviddel utána visszalépett.³⁴ Az 1871. februári újabb versenytárgyalást Riesbach Károly porosz vállalkozó nyerte meg, de mivel hazánkban ismeretlen volt, egy magyar bankház kezességét kellett volna megszereznie. Ez nem sikerült neki, s így a minisztérium a versenytárgyaláson hozzá legközelebb álló Angol-Magyar Banknak adta a vonal kiépítését.

Az átadási határidő: 1872. október 1-e volt.

Az építési terv ismeretessé válása után valóságos városi vita bontakozott ki az egri vasútállomás helyéről. A terv a pályaudvart mélyen az érseki kertbe nyúlva helyezte volna. Az érsek sürgősen levelet írt a közlekedési miniszterhez,³⁵ s azt kérte, hogy a pályaudvar ne a tervezett helyen, hanem "attól 140 öl távolságra helyeztessék el." Kérését olyan érvekkel támasztotta alá, hogy a város közönsége így "megfosztatna azon százados üdítő élvezettől, melyet a kert látogatása, népünnepélyek rendezése révén élvez."

A városi sajtó is különböző véleményeket ütköztet, érvel, vitázik, majd

csitulnak a szenvedélyek, mert a végleges tervben -- nyilván nem kis részben azon országos távlati cél szolgálatában, hogy e vonal tovább vihető legyen a gömöri vasipari telepek irányába -- a pályaudvar nem a város belsejében, az érseki kertben, hanem a mögött, a patak jobb partján épül.

A pályaszakasz építése 1871 késő tavaszán kezdődött el. Lassította a munkát az andornaki vonalrész kisajátítása. A helyi sajtó cikkírója tudni véli, hogy az ottani földbirtokos, Mocsáry Lajos "olyan nehézségeket gördített, melynek kiegyenlítése hosszabb időt vett igénybe."³⁶

Majd miután a töltést egész hosszában kiépítették, kiderült, hogy az áradások veszélye miatt az egészet pár lábbal föl kell emelni.

Ennek ellenére kisebb csúszással a vasút elkészült, s 1872. november 3-án a forgalomnak átadták.³⁷

Ezzel Gyöngyös után -- igaz csak két évvel -- Eger számára is lehetővé vált az ország kereskedelmi vérkeringésébe való bekapcsolódás. Nagyon sok ez a két év késés, nem is szólva a megye egyetlen fő vasúti vonalának országos viszonylatban késői kiépítéséről. Az ipar fejlődésének szelepeit így a vasút is csak megkésve és lassan nyitogatja a megye számára.

Lemaradt Heves megye, illetve fejlődésbeli hátránya tovább nőtt az iparosodás terén előtte járó megyékkel szemben. S ebben nem kis részben a közlekedési helyzete is ludas.

Mégsem indokolt talán a korabeli történetíró rezignált megjegyzése, miszerint a fő vasúti vonal építése alkalmával "a vármegye és a két város vezető körei nem tudták egy ilyen vasúti vonal óriási fontosságát mérlegelni, és a vonal irányának megállapításánál a helyi érdekeltség befolyását érvényesíteni".³⁸ Eger is, Gyöngyös is, tudta mit jelentene egy országos fővonal áthaladása a városon vagy a mellett, meg is tették a tőlük telhetőt érdekük figyelembevétele céljából, azonban talán elkéstek vagy méginkább nagyobb erők, országos érdekek ellen kevés esélyük volt a sikerre.

Az első helyi érdekű vasútvonalak kiépülése a megyében

Miként az országban, épp úgy Heves megyében is megáll a vasútépítkezés az 1870-80-as években.

Csak az 1880. évi XXXI. tc. megjelenése után, inkább már az 1880-as évek második felében nyer az újabb lendületet, most már HÉV vonalak építésével.

Az első helyi érdekeltségű, Heves megyét is érintő vasúti vállalkozás a debrecen-füzesabony-óhat-polgári vasút, melyet a hasonló nevű részvénytársaság építtet meg 1890-91-ben. Heves megyét mindössze Füzesabony-Mezőtárcány-Poroszló-Tiszafüred helységeknel érinti, de az a megye termékeny déli-délkeleti, valamint kevés Tiszán túli területét kapcsolja be a kereskedelmi hálózatba. Füzesabonynál a Pest-Hatvan-Miskolc vonalhoz csatlakozik, onnan tovább a Füzesabony-Eger vonalhoz. Így a megye északi-északkeleti területeit kapcsolja össze a dél-délkeleti részekkel, még nagyobb távlatokban, az Alföldet a Felvidékkel.

Az engedélyt az építésre Csávolszky Lajos lapszerkesztő szerezte meg 1889-ben.³⁹ A részvénytársaságba a birtokai, közeli vagy távolabbi érdekei révén érintett nagybirtokost, vármegyét, várost, káptalant stb. bevont. Így alakult meg 5.367.000 Ft alaptőkével a vasúti részvénytársaság.⁴⁰ A törzsrészvényekből a legtöbbet, 400.000 Ft-ot, a hatalmas tiszántúli birtokaival így összeköttetést teremtő egri főkáptalan jegyezte. Maga az állam is a részvényesek között volt, 300.000 Ft értékű törzsrészvény jegyzésével. Az alaptőke 3/5-öd része elsőbbségi részvény volt, melynek pénzügyi fedezetét külföldi pénzintézetek és tőkepénzesek szolgáltatták.

Az építési munkát a Mandel és Társai vasútvállalkozó cég végezte, bár korábban, a részvényesek Gregersehn nagyvállalkozóval is tárgyaltak. A Mandel és Társai cég a kitűzött határidőnél öt hónappal korábban, 1891. augusztus 5-én a vonalszakaszt a forgalomnak átadta.⁴¹

Huzavona a megye északkeleti részének vasútja körül

A megye északkeleti részének még az 1890-es években sincs vasútja, annak ellenére, hogy a kormány már a Füzesabony-Eger szárnyvonalat is annak mielőbbi, a gömöri vastelepek irányába történő továbbviteli lehetőségének biztosításával építtette meg. E koncepcióba illik bele, hogy a közlekedési minisztérium már 1868-ben megadja, majd egy év múlva meghosszabbítja gróf Keglevich Bélának az Egert a miskolc--rozsnyói vonallal, tehát Put-

noknál összekötő ló- vagy gőzerejű vasút előmunkálati engedélyét.⁴² Keglevich még 1868-ban is az eger--putnoki vonal tervének a képviselőház elé terjesztését kéri, rövidesen megromló anyagi helyzete miatt azonban lemond tervéről. Így ez az ésszerű elképzelés az 1870-es évek megváltozott pénzügyi-anyagi körülményei között a feledés homályába merült. Az 1880-as évek elején az egri Általános Ipartársulat veszi pártfogásába az ügyet. 1882-ben most már az Eger-Nádasd közötti összekötő vasút előmunkálataira kér és kap engedélyt a közlekedési minisztériumtól.⁴³

Az engedélyezés után lázas szervező munkába fognak Egerben, vasúti bizottságot alakítanak, közgyűlési határozat, emlékirat születik. Pénze ugyan nincs a városnak, de bízik egy, a vasút építése iránt érdeklődő belga pénzintézet szándékának komolyságában.

A szép reményeket lelohasztja, hogy egy ellenlábás vasúti konzorcium, a Gyürky-Károlyi-féle érdekelttség születik, amely Eger kikerülésével egy egészen más vonalon, Kál-Parád-Terenye, majd Parádról Sirok és Ózd érintésével teremtené meg a kapcsolatot Borsod-Gömör vármegyékkel.⁴⁴

A konkurrencia megjelenése újabb lökést ad az egri érdekelttségnek a cselekvésre. Nagy küldöttséget indítanak a minisztériumba, melyet Tisza Kálmán és Kemény Gábor is fogadott.⁴⁵

Az 1885-ös képviselőházi vita során nyilvánvalóvá vált, hogy a kormány a Mátrai Vasutat, illetve gróf Károlyi Gyulát támogatja.

Hiába szólalt fel Szederkényi Nándor és Mocsáry Lajos az egri érdekeket védve, hiába hangsúlyozták, hogy a kormány és majd a törvényhozás is a magánérdeket részesíti előnyben egy nagyobb tájegység érdekével szemben, továbbá, hogy "a kormány kedveskedni akar egy nagy uradalom birtokosának" az által, hogy nyári mulató helyét könnyebben elérhetővé teszi a vasút révén.⁴⁶

Ugyanakkor az egrieknek is el kellett gondolkodni azon, amit Ivánka Imre képviselő mondott, hogy harcolnak egy másik érdekelttség ellen, amely egy vonalat állami támogatás nélkül hajlandó megépíteni, míg az egri érdekelttség nem tud megnevezni senkit, aki a vasutat Egertől vezetné tovább.

Az 1880-as évek végén, sőt még az 1890-es években is csupán ott tartanak az eger--nádasdi vasutat illetően, hogy költségterveket, helyszíneléseket végeztetnek, s ismételten előmunkálati engedélyekért folyamodnak.

1899-ben jelentkezik egy vállalkozó, Márkus Ágoston mérnök és társai,

akik az Eger--Vadna vasúti vonalra kérnek és kapnak előmunkálati engedélyt.⁴⁷ Az 1903. évi közigazgatási bejárásokat már a Putnok felé irányuló vonal kiépítésére nézve tartották meg, mivel az érdekeltek meggyőződtek arról, hogy a Vadna felé való építés a természeti nehézségeken kívül olyan horribilis tőkét igényel, hogy annak jövedelmezősége kizárt lenne.⁴⁸

Már az előengedmenyeseknek is támogatást ígérő Wessley Károly szilvási nagybirtokos és nagyiparos irányításával alakult meg az "Eger-Putnoki He-lyiérdekű Vasút RT." 1907-ben, Egerben. Alaptőkéje 9.600.000 Korona volt. A vasút finanszírozását a Magyar Kereskedelmi Részvénytársaság és a Magyar Agrár és Járadék Bank RT együttesen vállalták.⁴⁹ Az építési munkálatokat 1906-ban kezdték. Nagyon nehéz terepviszonyok között, több száz munkást foglalkoztatva 1908-ban készült el a pálya.⁵⁰ Meg volt tehát az északkeleti összeköttetés, Borsod és Gömör vármegyék felé. Az ott kitermelt bányatermékek, vasipari termékek immár rövidebb úton juthattak el a fővárosba és az Alföldre, valamint Eger vidékének bora északra, Galiciába és Oroszországba is könnyebben volt eljuttatható. Közel 20 év kellett ahhoz, hogy Keglevich Béla 1867-ben felvetett terve: a közép-Tisza vidék és a Felvidék vasúti összeköttetésének megteremtésére megvalósuljon.

A megyét érintő egyéb vasúti vonalak

1909-ben adták át a forgalomnak a Vámosgyörk-Jászapáti helyi érdekű vasutat, mely a Jászságot köti össze a pest-miskolci fővonallal, s Heves megyét Vámosgyörk és Tarnaörs községek határában érinti.⁵¹

Érinti még Heves megye nyugati szélét a pest-ruttkai fővonal is 30 km hosszban, Hatvan-Apc-Zagyvaszántó-Szurdokpüspöki-Pásztó-Tar és Nagybátony állomásokkal.⁵²

A kisterenyei-kisujjszállási helyi érdekű vasút 86 km hosszban szeli át a vármegyét: Mátramindszent, Mátraballa, Mátraderecske, Parád, Sirok, Tarnaszentmária, Verpelét, Feldebrő, Aldebrő, Kál, Kápolna, Erdőtelek, Heves, Hevesvezekény, Tarnaszentmiklós és Kisköre állomásokkal. A karcagtiszafüredi helyi érdekű vasút 12 km hosszban érinti a megyét Tiszaszőlős és Tiszafüred állomásokkal.⁵³

Négy évtized eredményei

Közel négy évtized, ellentomódásoktól, visszalépésektől sem mentes küzdelmei eredményeként kiépült az a megyei vasúthálózat, amely némi további bővítéssel biztosította Heves megye egészére kiterjedően a kor szintjén álló összeköttetést. Egy országos fővonal és a hozzá kapcsolódó szárnyvonalak a megye infrastruktúrájának legfontosabb elemévé váltak még akkor is, ha időben némileg az országos ütemtől is lemaradva készültek el. Ez a vasúti összeköttetés "gyorsította" meg ugyanis a magába zárkózó, elszigetelt megye tőkés iparának érzékelhető fellendülését a XIX. sz. utolsó évtizedeiben.

Még akkor is igaz ez, ha a fejlődésre leginkább rászoruló megyeszékhely vasúti összeköttetése sikerült a legszerencsétlenebbül, s ez nem csak Eger, de a megye tőkés fejlődésének sem vált a hasznára.

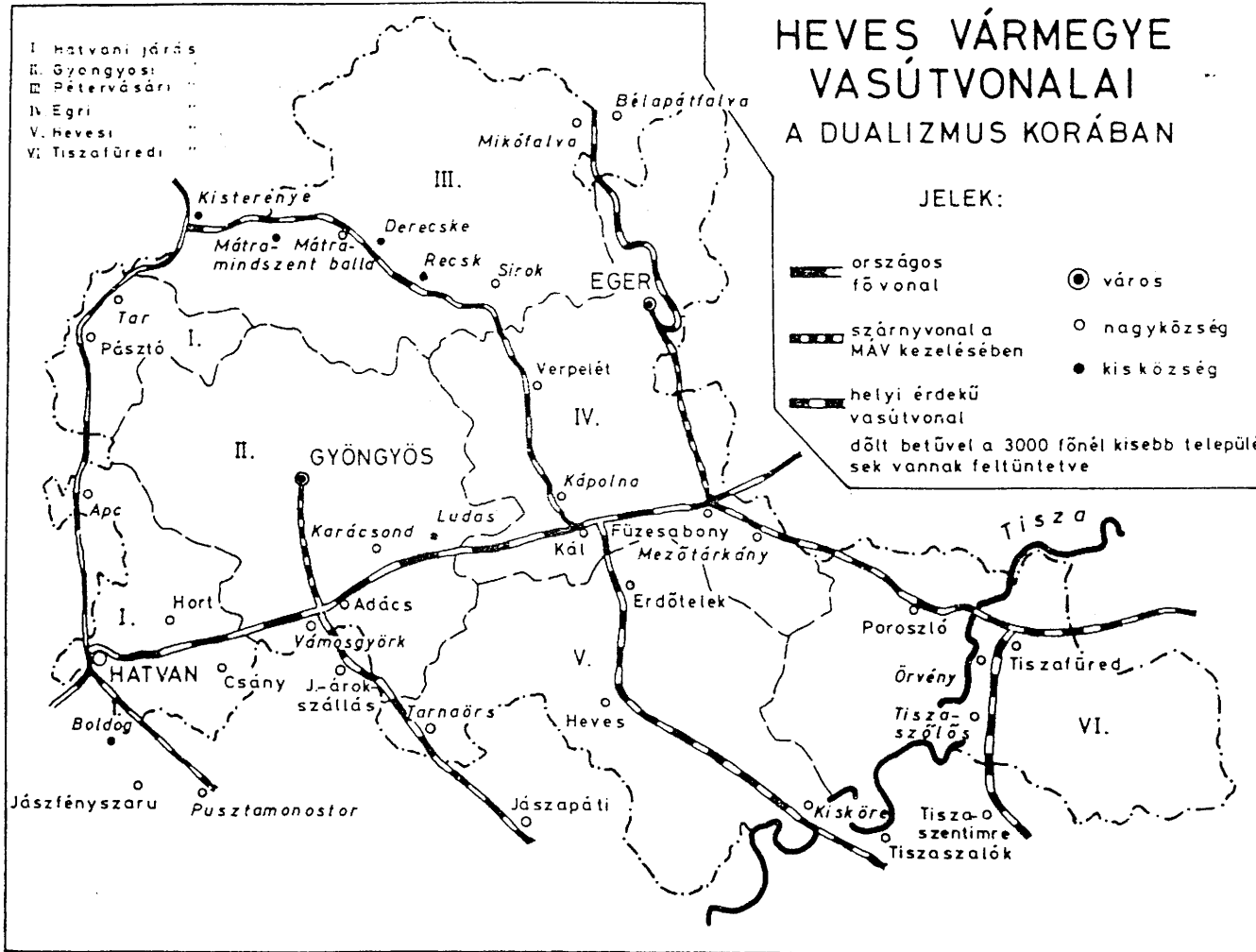
Helyi és országos érdekek ütköztek, érvek csatáztak, helyi hatalmasságok egyéni elképzelései nyertek támogatást vagy elutasítást abban a csatában, amely végül is eldöntötte a megyei vasútvonalak vezetésének irányát, a vasútügy sorsát. A végeredményt a mellékelt térkép szemlélteti:

HEVES VÁRMEGYE VASÚTVONALAI A DUALIZMUS KORÁBAN

- I. Hatvani járás
- II. Gyöngyösi
- III. Pétervársári
- IV. Egri
- V. Hevesi
- VI. Tiszaúred

JELEK:

- országos fővonal
  - szárnyvonal a MÁV kezelésében
  - helyi érdekű vasútvonal
  - város
  - nagyközség
  - kisközség
- dőlt betűvel a 3000 főnél kisebb települések vannak feltüntetve

J e g y z e t e k

1. Berend T. Iván - Szuhay Miklós: A tőkés gazdaság története Magyarországon Bp., 1978. 50. 1.
2. Dr. Ruzitska Lajos: A magyar vasútépítések története 1914-ig
Közdok, Bp., 1964., 3. 1.
3. Dr. Ruzitska.: i.m. 41. 1.
4. Magyarország története 1848-1890. I. köt. Bp., 1979, 566-567. 1.
5. Miklós Imre: A magyar vasutasság oknyomozó története
Bp., 1937., 267. 1.
6. Pesti Napló, 1862. október 21. sz.
7. Magyar Országos Levéltár, K 173-9. 7412/1863. Helytartótanács
(Továbbiakban: MOL)
8. MOL. K 173-9. 55117/1864. Helytartótanács
9. Gyöngyös város képviselőtestületének az 1868. évi országgyűlési beadványából.
10. Eger 1863. október 27. sz.
11. MOL K 173-9. 38692/1866. Helytartótanács
12. MOL K 173-9. 39054/1866. Helytartótanács
13. Magyar Törvénytár 1836-1868. évi törvénycikkek Bp., 1896. 346. 1.
14. Dr. Ruzitska.: i.m. 89. 1.
15. MOL K 173-9. 3824/67. Közmunka és Közl. Min. levelezése
(Továbbiakban: Közl. Min.)
16. MOL K 173-9. 1133/68. Közl. Min.
17. Képviselőházi Napló, 1868. május 26. 234. orsz. ülés
18. Magyar Törvénytár 1836-1868. évi törvénycikkek Bp., 1896. 381. 1.
19. MOL K 173-9. 8015/1867. Közl. Min.
20. MOL K 173-9. 5195/1867. Közl. Min.
21. MOL K 173-9. 9359/1868. Közl. Min.
22. MOL K 173-9. 4455/1868. Közl. Min.
23. MOL K 173-9. 2411/69. Közl. Min.
24. MOL K 173-9. 16230/69. Közl. Min.
25. MOL K 173-9. 16230/69. Közl. Min.
26. Dr. Ruzitska.: i.m. 123. 1.

27. MOL K 173-9. 3150/1870. Közl. Min.
28. MOL K 173-9. 418/1869. Közl. Min.
29. Képviselőházi Napló, 1869. június 11. 26. orsz. ülés.
30. MOL K 173-9. 7242/1869. Közl. Min.
31. Képviselőházi Napló, 1869. június 28. 38. országosülés
32. MOL K 173-9. 4821/1869. Közl. Min.
33. MOL K 173-9. 15713/1869. Közl. Min.
34. MOL K 173-9. 1008/1871. Közl. Min.
35. MOL K 173-9. 10508/1871. Közl. Min.
36. Eger 1872. 38. sz.
37. Eger 1872. 45. sz.
38. Magyarország vármegéi és városai - Heves vármegye.
Szerk.: Dr. Borovszky Samu Bp., 1909. 267. 1.
39. MOL 55551/1890. Kereskedelemügyi Minisztérium iratanyaga
40. Eger 1891. 3. sz.
41. MOL 1890-23. 61894/1891. Keresk. Min.
42. MOL K 173-9. 3550/1867. Közl. Min.
43. Eger 1882. 9. sz.
44. Eger 1883. 1. sz.
45. Eger 1883. 6. sz.
46. Eger 1885. 21. sz.
47. Heves vármegyei Hírlap, 1899. 3. sz.
48. Magyarország vármegyéi - Heves vármegye 267. 1.
49. Heves vármegyei Hírlap, 1907. 35-36. sz.
50. Heves megye alispánjának jelentése az 1908. évről
51. Magyarország vármegyéi - Heves vármegye 268. 1.
52. Magyarország vármegyéi - Heves vármegye 268. 1.
53. Magyarország vármegyéi - Heves vármegye 267. 1.

CSESZNOKNÉ KUKUCSKA KATALIN

ADALÉKOK A NÉPISKOLÁK ÉS NÉPTANÍTÓK HELYZETÉHEZ
HEVES MEGYÉBEN 1880-1914 KÖZÖTT

Eötvös a népoktatási törvény keresztülvitelében nagy jelentőséget tulajdonított a néptanítóknak. A Néptanítók Lapja első számában is hangoztatja, hogy a törvény "egy szebb jövőnek alapjait rakhatja le" és "minden e célra irányzott törekvéseinknek eredménye azon buzgalomtól függ, mellyel e hon néptanítói törekvéseinkben részt vesznek". Írásaiban, beszédeiben gyakorta hangoztatta, hogy a tanító megfelelő szakmai felkészültsége és hivatástudata nélkül, nem vihető előbbre a népoktatás ügye. A törvény 133. paragrafusa is kimondja, hogy "a tanítói hivatalra ezentul csak oly egyének képesítettek, akik valamely nyilvános képezdében az egész tanfolyamot bevégezték", és a kötelező vizsgák letétele után tanítói oklevelet szereztek. Amennyiben az előírt tanfolyamot nem látogatta valaki, az elméleti és gyakorlati tárgyakból tanítóképzői vizsgán kellett felkészültségéről tanúbizonyságot tennie. A tanítóképzőkben a szorgalmi időt a törvény 3 évben állapította meg. A fiútanítóképzőkbe a 15., a leánytanítóképzőkbe pedig a 14. életévüket betöltött fiatalokat lehetett felvenni. A fiúknak az anyanyelvből, a számtanból, a földrajzból és a történelemből a felvételnél olyan fokú ismeretekkel kellett rendelkezniük, amennyit a gimnázium, a reáliskola vagy a polgári iskola 4 alsó osztálya számára kijelölt anyag magában foglalt. Ha a fiúnövendékek nyilvános iskolai bizonyítvánnyal nem tudták igazolni előképzettségüket, úgy a felsorolt tárgyakból felvételi vizsgát kellett tenniük. A tanítóképzőkbe jelentkezett leánytanulók a felső népiskola tantárgyaiból tartoztak beszámolni a felvételi vizsgálatokon. Felsőbb népiskolák állítását -- amit a törvény 59-64. paragrafusai szabályoznak -- olyan helységek számára írták elő, melyek legalább 5000 lakost számlálnak.

Eötvös miniszter az állami tanítóképzőkben folyó munka időtartamának meghosszabbításával az eredményesebb képzést akarta segíteni. Ugyanígy a színvonal érdekében szeretett volna lépéseket tenni, amikor az intézetek

tartalmi életének megjavítását tűzte ki célul intézkedéseivel. A törvény felsorolta a kötelező tantárgyakat, melyeket az állami képzőkben tanítani kellett. A felekezeti tanítóképzőkben a népoktatási törvény nem határozta meg a képzési idő minimumát, ezenkívül a tanítandó tárgyak sem voltak azonosak az állami képzőkben előírtakkal. Egyes egyházi fennhatóság alatt álló tanítóképzők azonban önként felemelték a képzési időt három évre, és a tanítandó tárgyak megválasztásában is -- bizonyos fokig -- alkalmazkodtak az állami tantervekhez. A törvény nyilvánosságra kerülése után a felekezeti képzők közül az egri érseki tanítóképző elsők között tért rá a három évfolyamú képzési rendre.

Heves vármegye területén 2 képző működött, mind a kettő Egerben, egyik tanítóképző az angol kisasszonyok vezetése alatt, és a másik tanítóképző az egri érseki (férfi) tanítóképző.

Az idő azonban bebizonyította, hogy a 3 év képzési idő sem elegendő, így az 1900-ban kiadott Állami Elemi népiskolai Tanító és Tanítóképző intézetek Rendtartásában a következőket olvashatjuk: "Az állami elemi tanítóképző-intézetek négy-négy évfolyamúak. A 4. évfolyam sikeres elvégzése feljogosít a tanítói képesítő vizsgálat letételére."

Szükség volt erre az új Rendtartásra, mert a régi, melyet 1877-ben adtak ki több tekintetben is idejét múlta.

"Az új rendtartási szabályzat biztosítja a szükséges egységet, de kizárja a jogosulatlan egyformaságot, megadja a jogot mindegyik képzőintézetnek, hogy a szabályzat alapján tanítói és nevelői eljárásuk módját, vagyis szorosabb értelemben vett házi és iskolai rendjüket maguk állapítsák meg".¹ Megjelöli az új rendtartási szabályzat azon irányt is, amelyben az intézeteknek egyéniségük kifejlesztését keresniük kell. "E szerint a tanítóképző intézet szakiskola, de egyúttal nevelőintézet is. Mint szakiskolának feladata, hogy azokra a jellembeli tulajdonságokra, arra a műveltségre, azokra az ismeretekre és készségekre fordítsa legfőbb gondját, amelyre a leendő tanítónak az iskolában és társadalomban legfőbb szüksége van. Mint nevelőintézet, a családot választja mintaképül és e szerint alapítja meg nevelési eszközeit, nevelési rendjét, melyben a rendszeres elfoglaltság, komoly hivatásszerű munka és egészséges szórakoztatás helyesen váltakozik egymással."²

1902-ben látott napvilágot a tanító és tanítónőképző intézetek új tanter-

ve, amely gyökeres átdolgozása az 1881., illetve 1882. évi tanterveknek. Az új tanterv alapgondolata és legfőbb törekvése, hogy a tanítóképző intézet szakiskolai jellegét minél határozottabban kidomborítsa, s ily módon egyfelől tanítóképző intézeteink és a népiskola, másfelől tanítóképzésünk és a néptanítói hivatás között minél szorosabb és bensőbb kapcsolatot teremtsen.

Tanítóképzésünk történeti fejlődése sok tanulságot foglal magában. "Az új tanterv számot vetett a tanulságokkal, tudatosan alkalmazkodott a történeti fejlődés menetéhez, s ebben a korábbiaknál magasabb fokot foglal el. Tanítóképzésünk az első időben egészen alászállt a népiskola színvonalához, s nem törekedett többre, mint a népiskolai ismeretanyag elsajátítása mellett a tanítói gyakorlat megadására. A normál iskolai tanítóképzés eme egyoldalúsága és belőle eredő hibái utóbb ép az ellenkező irányba terelték tanítóképző intézeteinket, amelyek ettől fogva a hivatásszerű gyakorlati képzés hátraszorításával is, a leendő tanítók általános műveltségének fokozását tekintették fő feladatuknak. Ma már kétségen felül állt, hogy a tanítóképzésünk sem a népiskola színvonalához alászállva, sem a középiskolai tanítás felé törekedve nem találhatja meg azt az utat, melyen rendeltetését betölti. A tanítóképző intézetnek sem a nép, sem a középiskola nem lehet előképe. A tanítóképző intézet nem lehet más, mint szakiskola, amely kizárólag és teljesen a népiskolai tanítói hivatásra készíti elő tanítványait, s mint ilyen a népiskolának áll szolgálatában.

A tanítóképző-intézetet ez a szakiskolai jellege határozottan megkülönbözteti és elválasztja mindennemű közműveltségi iskolától. De a tanítóképző-intézet a szakiskolák között is önálló helyet foglal el."³

A tanterv megállapította, hogy a tanítóképző szakiskola, ahol azonos súllyal kell, hogy szerepeljenek a műveltséget emelő tantárgyak, a pedagógia és a tanítási gyakorlat.

Egyik sem szerepelhet túlsúlyban a másik rovására.

Hiszen minden tantárgy a maga módja szerint, a hivatásszerű szakképzés szolgálatában áll.

"Míg a tanterv a közműveltségű tantárgyakat is a szakképzés körébe vonja, másfelől arról is gondoskodik, hogy a gyakorlati tanításokra az eddigi heti - óraszámnak kétszerese jusson. Arról is intézkedik a tanterv, hogy a gyakorlati tanítás ne csak osztatlan népiskolában történjék, hanem az

osztott népiskolákra is kiterjedjen, s hogy a szokásos tanítási próbákön felül folytatólagos tanítási gyakorlatok is tartassanak."4

A tanítóképzés egységét törekedett megerősíteni az új tanterv azzal is, hogy lehetőleg alkalmazkodik a felekezeti tanítóképző-intézetek szükségéhez. Sem egészében véve, sem részleteit tekintve egyetlen egy olyan rendelkezése sincs, amely a felekezeti tanítóképző intézetek érdekeibe ütközött volna. Sőt, a tanítójelölteknek élethivatásuk szempontjából oly fontos valláserkölcsi nevelésére ez a tanterv nagyobb nyomatóköt vetett, mint bármelyik elődje. Külsőleg kifejezésre jutott ez a szándéka, egyebek közt abban a rendelkezésben, amely a hitoktatásra a IV. évfolyamban is heti két órát szán, s ezzel a hitoktatás heti óraszámát 8-ra emelte. Az új tanterv fontos helyet jelölt ki a nyelvtannak, irodalomnak és a magyar történelemnek. A történelem-tanítás középpontjába az új tanterv a nemzeti történetet helyezte, s ennek oktatását mind a 4 évfolyamra előírta és felosztotta. Az első két évfolyamon a magyar történelmet az egyetemes történelemmel párhuzamosan tanították, harmadéven csak magyar történelmet, s negyedéven alkotmánytan, s az eddig tanultak összefoglalása következett. A földrajzot is hasonló felosztásban tanították. Óraszámemelésre és korszerű tananyag tanítására került sor, a mennyiség és természettudományi tantárgyak körében is.

Egy másik új szín volt a tanítóképzésben, hogy az elemi iskolákban életbelépett új tantervet a tanítójelölteknek már a képzőben meg kell ismereni, foglalkozniuk kellett vele.

Ez a rendtartás volt érvényben az Egerben működő két római katolikus felekezeti képzőben is. A tanítónőképző továbbra is az angol kisasszonyok vezetése alatt működött. Ez az intézet növendékeit I osztálytól kezdve a IV-ig felvitte, de mindig csak egy évfolyamot indítottak, így felvétel csak minden 5. évben volt. Mindkét intézet anyanyelve magyar volt.

A képzők elhelyezése pedagógiai és egészségügyi szempontból kifogástalan volt.

A férfi képző a Liceum tulajdonában levő fizikai, vegytani, természetrajzi szertárákat használta. Volt külön tornaterme és 2 kataszteri hold kiterjedésű gyakorló telepe, a gazdasági szakoktatás céljainak szolgálatára. Sőt a férfi képzőben 1908-ban már 2 slöjfé műhelyt is berendeztek 20-20 tanuló részére. Az egyikben agyag és kartonmunkákat végeznek, a másik-

ban pedig famunkákat készítettek. Itt tulajdonképpen a mai fogalommal éve gyakorlati v. technikai órák megtartásához szükséges tudnivalókat sajátítottak el a hallgatók.

Külön gyakorló iskolája egyik intézetnek sem volt. Ezt a hiányt pótolták a velük egy épületben levő elemi iskolák, "melyeknek 5, illetve 4 osztályában, vagy ezeknek a szükséghez képest összeállított osztály csoportjaiban bőséges alkalom van a tanítójelöltek gyakorlati képzésére."⁵

Érdekes rendelet látott napvilágot 1907-től kezdődően.

Egyre többen jelentkeztek tanítónői pályára nyilvános tanulmány útján és magánúton letett vizsgák alapján egyaránt. Az illetékes hatóságok szerint a tanítónők létszáma aránytalanul túlhaladta a szükségleteket. Ezért a közoktatásügyi miniszter az egyházi főhatóságokkal megegyeztet, miszerint a felekezeti és állami tanítónőképzőkbe egy osztályba csak 25-30 növendék vehető fel. A magánúton vizsgázók pedig évente csak egyszer vizsgázhattak.

1910-től kezdődően a képesítő vizsgákat -- mai nyelven államvizsgákat -- megváltoztatták. E szerint a tantárgyak egy részéből osztályvizsgát kellett tenni. A képesítő vizsgán az alábbi tantárgyakból kellett eredményes vizsgát tenni: hit- és erkölcstan, neveléstudomány, magyar történelem és földrajz, alkotmánytan és magyar irodalom és nyelv. Új tantervet is dolgoztak ki a tanítóképzők számára, melynek értelmében nagyobb hangsúlyt fordítottak a gazdasági, illetve háztartási és kézügyességi oktatásra is. Az új Tanterv és Utasítás az 1911/12. iskolai évtől lépett életbe a tanító és tanítónőképzésben. A leglényegesebb változás a rajz, az egészségtan és a német nyelvtan anyagának és tanítási eljárásának megállapításában történt.

Az 1912-ben életbelépett új Tanterv és Utasítás nemcsak az állami tanító és tanítónőképző intézetek belételeiben és tanulmányi rendjében idézett elő változásokat, hanem felekezetükben, mivel ezekben is ezt a tantervet fogadták el a tanítóképzés alapjául, természetes felekezeti jellegüket hangsúlyozva.

Az a tény külön emleli az új tanterv értékét, hogy általa egységesítették a képzést Magyarországon.

1914-ben a hadiállapotok ellenére a tanítóképzésben új reformokat vezettek be, amelyet az új Rendtartási Szabályzat tartalmazott. E szerint a

Tanítóképzők is 6 osztályú gyakorló iskolával rendelkeztek ezután. Az 1914/15. iskolai év elejével megkezdődött a magyar tanítóképzésnek az új rendje, bár a háború nagyon sok hallgatót a harctérre szólított, sokan nem térhettek vissza, hogy részesei legyenek az új átalakulásnak. Az előzőekben a tanítójelöltekkel foglalkoztam, s most arra keresek választ, vajon a kikerülő tanítókat milyen munkakörülmények várták? Milyen megélhetést biztosítottak a "nemzet napszámosainak"?

Egerben 1883-ban a következőképpen alakult a tanítók fizetése éves szinten:

	Belvárosi	Külvárosi
"Készpénzben	650 frt	400 frt
<hr/>		
"Természetben	4 öl fa	4 öl fa
	6 köből búza	6 köből búza
		40 q szén
		2 hold föld

Ez a fizetés 4 belvárosi és 8 külvárosi tanítót érintett."⁶

"1890-ben Tófalun egy tanító fizetése:

400 frt készpénz
4 öl tűzifa
1 hold föld haszonélvezettel"⁷

Lemérhető az egri és vidéki tanítók fizetése közti különbség. Milyen is volt valójában a fizetség pl. 1871-ben? Álljon itt Seres Gusztáv tanító leveléből egy idézet: "október óta fizetést sem kaptam. Ő azok a jó urak azt tartják, a néptanítónak nagy szüksége van a türelemre, tehát hadd gyakorolja magát a türelem nemes erényében, és a - koplalásban."⁸

Egy másik tanító a következőket vallja a fizetésekről:

"Képzelve csak magát bármely művelt ember is a tanító helyzetébe, és én hiszem - elszomorítólag fog rá hatni az a körülmény, hogy három vagy 600 forint évi fizetésén kívül a tanító egész életén át se rangban, se fizetésben fellebb nem viheti. Mindezen nyomorúságok bekoronázásául a tanító-

ra 40 éves sikeres szolgálata után 250 forint tanítói nyugdíj vár! Aki tehát teljes életén át silány fizetése miatt a létérti küzdelemre volt kárhoztatva, öreg napjaira, midőn dolgatehetetlenné vált -- a kiérdemelt megjutalmazás helyett még nagyobb ínségre vettetik."⁹

1890-ben a V.K.M. nyugdíjtörvény revíziója alkalmából, Halász Ferenc elkészítette a tanítói állások pontos javadalmazásának kimutatását. Én csak a szélsőséges példákat ragadtam ki. Ezek szerint: Heves vármegyében 1890-ben összesen 286 tanítói állás volt. Ezek közül legnagyobb jövedelme a hatvani kántortanítónak volt, 1532 frt.

Ezenkívül még volt 8 1.000 frt-on felüli állás, de ugyanakkor még mindig 26 olyan tanító volt, akinek évi jövedelme 300 frt volt. Hosszú idő telt el, amíg mindenhol 300 frt-nál magasabbra emelték a tanítók fizetését. S, hogy mennyire hosszú időnek kellett eltelni, azt nagyon jól példázza Bartha Béla maklári tanító sorsa, melyről levele nyomán értesülünk. "Vagyunk a faluban tanítók hárman, a legöregebb tanítónak, aki 17 éve működik 5 havi fizetésbe adtak 20 frt-ot, azt is nagy rimánkodásra, midőn gyermeke halva feküdt. Én három hónapos fizetésembe kaptam 15 frt-ot.

Ha már most megszolgált fizetésünkért megyünk, fizetnek biztatással. Legutóbb 15 forintomért 2 x 15-ször kellett elmennem, míg végre kegyelemből idehajították.

Igen kegyelemből, mert Makláron kegyelemfizetést kap a tanító. Ugyanis nincs a tanítóra költségvetés, így a pótdoból fizettek, de ma már azt sem fogják tenni, mert kereken kimondták: fizetést nem kapnak, nincs pénz. Makláron évtizedek óta így van, mert a kartársam vallomása szerint 17 esztendő alatt volt rá eset, hogy a község négy évi fizetésével is tartozott nek.

Hasztalan volt a jelentés, sorsunkon nem volt segítve. Biztatás és fizetés, aggodalom az életünk. Karácsony előtt is ígérték,⁷ hogy az ünnepek utánra szereznek némi pénzt, s kifizetnek, szereztek is, de nem a mi részünkre, mert midőn a pénztárnok fizetni akart, egy reá pressziót gyakorló egyéniség, megtagadtatta vele a fizetést, azt mondván: Várjanak a tanítók!

Mi tehát várjunk, hiszen mi levegőből is megélhetünk. Nekünk nincs szükségünk semmire, hisz mi nem civilizált emberek vagyunk? Mi csak fogadott cselédek vagyunk, akiknek odavetnek pár forintot, hogy egy időre be-

tömjék a száját.

Kit Isten megverni akart, tanítónak teremtette!"¹⁰

Bár született intézkedések és törvények a tanítók anyagi helyzetének javítására, gyökeres és alapos változás nem történt. 1893-ban lépett életbe a XXVI. tc., amely a tanítói fizetéseket évi 800 korona minimumban állapította meg.

Ennek szellemében az 1903/04. tanévben a megyei hatóságok fizetés kiegészítés címén 12 községi tanítónak 5872 koronát utaltak ki. A korpótlékok is növelték a tanítók jövedelmét, anyagi helyzetük azonban így sem volt megnyugtató. Az új elrendezést az 1907. évi XXVI. és XXVII. tc. hozta -- kettős céllal: "A köztisztviselőknek minősített néptanító anyagi helyzetének javítása és tekintélyének emelése egyfelől, a népnevelés egész területén a nemzeti érdekek legmesszebb menő hatékony biztosítása másfelől".¹¹ A vármegye közigazgatási bizottsága és a királyi tanfelügyelőség karöltve az idézett törvényt már az 1907-es tanévben végrehajtotta. "Az iskolák nemzeti címerrel és himnuszablákkal ellátva, a tanítóság összessége az alkotmányra felesketve, és jóllehet még a törvény életbelépte óta egy esztendő sem telt el, alig néhány híján valamennyi már élvezetében az új magasabb javadalomnak, annak dacára, hogy a törvény ennek biztosítására 3 évi haladékot adott."¹²

Az állami elemi népiskolai tanítók fizetését az 1913. XVI. tc-kel újból rendezték. A tanítói illetményeket szabályozó új törvények megszüntették a kezdőfizetésnek állomáshelytől függő különbségét, a kezdőfizetés 1.200 K lett. Ezenkívül mind a két törvény három fokozatot állapít meg. Ezek teljesen megfelelnek az állami tisztviselőkre vonatkozó fizetési osztályoknak.

Az iskolák állapota sem volt sokkal jobb, mint a benne dolgozók sorsa, ahogy az, az 1877-ben íródott maklári tanító leveléből kitűnik. Dülledező falak, s kevés tanterem az iskola jellemzője. A fenntartási költséget a község, illetve állam, vagy a fenntartó felekezeti fedezte. Fokozatosan bár, de építettek iskolákat, tantermeket renováltak. Azonban a költségvetés nagyon eltérő volt, amely különösen kitűnik az 1891-ben új iskolai építésekre fordított összegekből: Egerben az Angol kisasszonyok Intézet építésére 16.000 frt-ot; Gombos pusztán egy pusztai iskola építé-

sére és berendezésére 700 frt-ot fordítanak! A tantermek száma is kevés volt, helyenként 5-6 tanteremmel többre lett volna szükség, hogy az 1868. évi törvény által előírt szabály: 1 tanítóra 80 gyerek eshet, megvalósuljon.

Az új iskolaépületek építése folyamatos, de nagyon lassú. Kálban pl. az 1878-ban elkezdett leányiskolát csak 1880-ban adták át rendeltetésének. Az 1879/80-as tanévben a megye 116 községe közül csak egy volt, Pusztá-Vezekény, amelyiknek nem volt külön iskolaépülete. "E községben a gyermekek a harangozó házában nyernek oktatást. Az iskolaház emelésére 1872 óta folynak tárgyalások, melyek a mai napig célhoz nem vezettek. Mivel a lakosságnak zsellérekből és cselédekből álló része sokkal szegényesebb, hogysen az iskolaépület emelésére valamit fizethetne, a nemes közbirtokosság pedig nem hajlandó ez ügyet anyagilag elősegíteni, míg a tanítótelesek száma nem olyan nagy, hogy községi iskola felállítását el lehetne rendelni.¹³

Az 1883/84. tanévben az előző tanévhez képest az iskolák száma 4-gyel szaporodott, mégpedig Domszlón a római katolikus vegyes iskolát fiú és lány iskolává alakították át. Füzesabonyban egy izraelita felekezeti iskola létesült, melyet azonban egészségtelen helyiségei miatt bezártak. Hatvanban egy magán elemi iskolát is nyitottak, amely minden tekintetben megfelelt a követelményeknek, Tiszafüreden is magánjellegű leányiskola létesült. "Ezenkívül folyamatban van egy községi iskola szervezése Egerben és Benepusztán, két községi osztály felállítása Gyöngyösön, egy községi iskola szervezése Zsadányban, és a felekezeti iskola bővítése Kápolnán."¹⁴ A tantermek száma 11-gyel szaporodott.

Az 1868. évi XXXVIII. tc. életbelépte óta 15 év telt el, s bár sok intézkedés segítette a törvénybe foglaltak életrekelését, ez nem sikerült maradéktalanul. Ebben a tanévben Heves megyében 53 község volt, hol az iskolák bővítése, új tanítói állások szervezése szükséges. Különösen Eger és Gyöngyös városok azok, amelyekben e téren még sok tennivaló van. A községek közül legelső sorban Heves, Kápolna, Adács, Besenyő, Felnémet, Hort, Kerecsend, Kompolt, Mezőtárcány, Pétervására és Zsadány, ahol sürgősen meg kellett oldani az iskolaproblémát.

Az 1890/91. tanévben iskolai javításokra 2.226 frt-ot fordítottak. 1887-1891 között összesen 154.100 ft költséggel építettek új iskolákat

Heves megyében. Ennek ellenére még mindig 104 osztatlan iskola működött, ezek közül 3 Egerben volt található.

Az 1901/02. tanévben még mindig 74 tanuló jut átlag egy-egy osztályra, a tankötelesek számarányához képest még mindig 112, ami azt bizonyítja, hogy az 1868. évi 38. tc. 27-34. paragrafusai alapján még mindig 50-60 új tanteremre lett volna szükség. Az 1900/01. alispáni jelentés igen részletesen foglalkozott a népiskolák fejlesztésével, e szerint: a vármegyében 1895 óta 113 új tantermet hoztak létre, s az iskolai építkezésekre fordított összeg immár meghaladja a millió koronát. A meglévő iskolák jobb elhelyezése és újak szervezése érdekében az 1900/01. tanévben is nagy munka folyt: Az Adács községhez tartozó Olga majorban gróf Batthyányi Tivadarné építtetett pusztai iskolát. Apcon az egyik szűk tanterem lett kiegészítve, s az iskolánál tantestületi szoba és könyvtárhelyiség létesült. A Bokonádhoz tartozó Alatka-pusztán, új iskola és tanítói lakás épült. Egercsehiben az iskolaépület és tanítói lak mellett fennállott régi rossz tanterem helyett, új osztály épült. Ecséden az egyik kifogásolt tanterem helyett új, és az V. osztály számára szintén két új tanterem létesült, két tágas kertben elhelyezett tanítói lakással. Füzesen az iskolát és tanítói lakást helyreállították. Füzesabonyban felépült az új 6. tanterem. Gyöngyösön felépült, a város által szerződés szerint még építeni kötelezett 7 tanterem. Hasznos-Felső-Hután az egyik állami iskola épületét helyreállították, a másodikat pedig felépítették. Hatvanban a központi állami elemi iskola épületét átalakították úgy, hogy az eddig bérházban elhelyezett tantermek is ide költöztek. Gyöngyöstarjában felépült a létező 3 osztályos községi iskola mellé a negyedik, s az egész iskola épületét helyreállították. Ugyanúgy Kápolnán a római katolikus iskolát és a tanítói lakást is. Kompolton a kántor-tanító régi rossz lakása és a mellette lévő tanterem helyett egészen új, megfelelő épületet emeltek. "Kiskörén, a szatmári püspök úr áldozatkészségéből, felépült a pusztahatházi iskola, és a tanítói lak. Abasáron két tanteremből és két tanítói lakásból álló modern iskola épült. Bükkszéken felépült a tanítónői lak és az új hatodik tanterem. Hevesvezekényben szintén felépült a második tanosztály és a tanítói lakás új háza. Tarnaszentmárián az iskola és a tanítói lak helyreállították. A pusztai iskolák szervezése a királyi tanfelügyelő úr egyik legfőbb gondját képezte, jelenleg is tárgyal a Gyöngyöstar-

jánhoz tartozó Cserepes tanyai, az atkári tanyai, a karácsondi pusztai és a Heveshez tartozó császi, herceglaki végre a Szuhához tartozó szuhahutai és a Tarnamérához tartozó Fogaras pusztai iskolák szervezése ügyében.¹⁵

"Hogy az iskolák szervezése tekintetében maga az állam jár elől jó példával, mi sem igazolja mint az, hogy a hasznos-felsőhutai II. állami elemi iskolán kívül az 1901/02. tanvében szervezte az egri állami elemi iskolán kívül a 22 tanítói állást és tanosztályt, miáltal a megye székvárosának elhanyagolt iskolai viszonyai nagy lendületet vettek. Ugyancsak szervezés alatt áll a hatvani vasúttelepi állami elemi iskolánál a IV. tanosztály. Tömeges szervezések vannak folyamatban a felekezeti iskoláknál is, ahol a bekölczei, dorogházi, feldebrői, hortói, istenmezei, káli, mikófalvi, nagybáttonyi, nagyiváni, nagyrédei és pélyi római katolikus új tanosztályának megnyitására az 1903/04. tanév kezdetéig adott haladékos. Ahol a felekezet képtelen iskolát felállítani, a község vette át."¹⁶ Ennek ellenére kevés a tanterem, az 1906/07. tanévben népiskoláink 432 tanteremmel rendelkeztek. Egy tanteremre átlag 82 tanköteles jut, de vannak olyan tantermek, ahol a tankötelesek átlagszáma a 100-at is meghaladja, ami kétségtelenné teszi, hogy a tankerületben az 1868. 38. tc. 27-34. paragrafusai értelmében még ugyanannyi új tanosztályra lenne szükség, hogy a tankötelesek mind beiskolázhatók legyenek. "Ez osztályok szervezése érdekében egyébként a szükséges intézkedéseket a kir. tanfelügyelő részben már folyamatba tette, részben pedig a községi vagyoni viszonyainak gondos mérlegelésével fokozatosan fogja megindítani."¹⁷

Egy-egy iskola felszerelése sem volt túl gazdag, sőt nagyon is szegényes, s emellett igen rossz állapotban voltak. "Az iskolák egyrészének felszerelése sok kifogásra ad okot. A sok rozoga pad, megfakult tábla, a hasznavehetetlenségig elrongyolódott olvasótáblák és szemléltető képek, sőt itt-ott a taneszközök hiánya részint a helyi hatóságok érzéketlenségéről, részint az iskolafenntartók anyagi tehetetlenségéről tanúskodik. A közegészségügyi és pedagógiai szempontból egyaránt tűrhetetlen állapot orvoslását, az illetékes tanügyi és közigazgatási hatóságok évről-évre sürgetik."¹⁸

Az 1900-as években az állami iskolákban lassan indult meg a tantestülettel való szerveződés. A felekezeti iskolákban pedig kísérletet sem tettek

ilyen irányban, pedig Halász Ferenc királyi tanfelügyelő gyakran sürgette. "Az osztott állami iskolák tanítói mindenütt tantestületté alakultak, s a kir. tanfelügyelő irányítása mellett tervszerű és céltudatos működést fejtettek ki, abban az érdekből, hogy a népnevelés színvonalát mintaszerű magaslatra emeljék."¹⁹

"A tantestületi életet visszatükröző havi ülések jegyzőkönyvei és az iskolák állapotát feltüntető évnegyedes jelentések a határozatok végrehajtása előtt jóváhagyás végett a kir. tanfelügyelőnek bemutatattak. Ezekből kitűnik, hogy a nagyobb egri, gyöngyösi és hatvani testületek üléseik alkalmával több ízben tanúságos szakértekezéseket és mintaelőadásokat tartottak, melyek egyrésze a Heves megyei Tanügy hasábjain megjelent."²⁰

A nem állami jellegű elemi iskoláknál ilyen testületi közélet még nem igen tudott gyökeret verni, bár általános volt a törekvés ezeknél is a színvonal emelésére.

A tantestületek korszerű és életképes vitákat folytattak, javaslatokat tettek. Igen nagyfontosságú javaslat volt, melyet a tanfelügyelő a gyöngyösi állami elemi iskola egyik tantestületi ülésén indított el, s melyet a Heves vármegyei Általános Tanító Egyesület" 1907 június 1-én Parádon tartott közgyűlésén vitatta meg, s formálták határozattá, miszerint "a magyar nemzeti történettanítást az egész országra kiterjedő hatállyal sürgősen reformálandónak, illetve a magyar nemzeti érzés ápolása és fejlesztése céljából a tanterv olyan módosítását tartja szükségesnek, mely a magyar história rendszeres tanítását nem szorítja föl a legkevésbé népes V. és VI. osztályba, hanem ezt már a IV. osztálytól kezdve kötelezővé teszi, s erre a hun-magyar mondakörből vett alkalmas olvasmányok tárgyalásával a növendékeket már a III. osztályban előkészíti. E reform, ha megvalósul, egyik leghatalmasabb gátja leend az amerikai kivándorlás terjedésének, mert a nemzeti történet egészének, s főleg a kiváló történelmi alakok önfeláldozó hősiességének, önzetlen áldozatkészségnek, törhetetlen kötelességtudásának ismerete kétségtelenül erősebben, ide fogja kötni a könnyel és vérrel felszentelt hazai röghöz az ifjui nemezedéket, annál a gerenrációnál, amelynek aránytalanul nagy kontingense az V. és VI. osztályba föl nem kerül, s így e szívet lelkét emelő dolgokról vagy semmit, vagy véletlenül hall."²¹

Ugyancsak a tanfelügyelő gondolata volt, egy tanszermúzeum felállítás, hogy így egy osztatlan népiskolát mintaként mutassanak be. Ezt előbb Egerben a halaspiaci iskolában akarták felállítani, végül is Gyöngyös kedvezőbb ajánlatot tett, így itt állították fel a Mátra Egylet helyiségében. A tanszermúzeum, kellő támogatás híján bezárta kapuját, és a helyiségből lomtár lett.

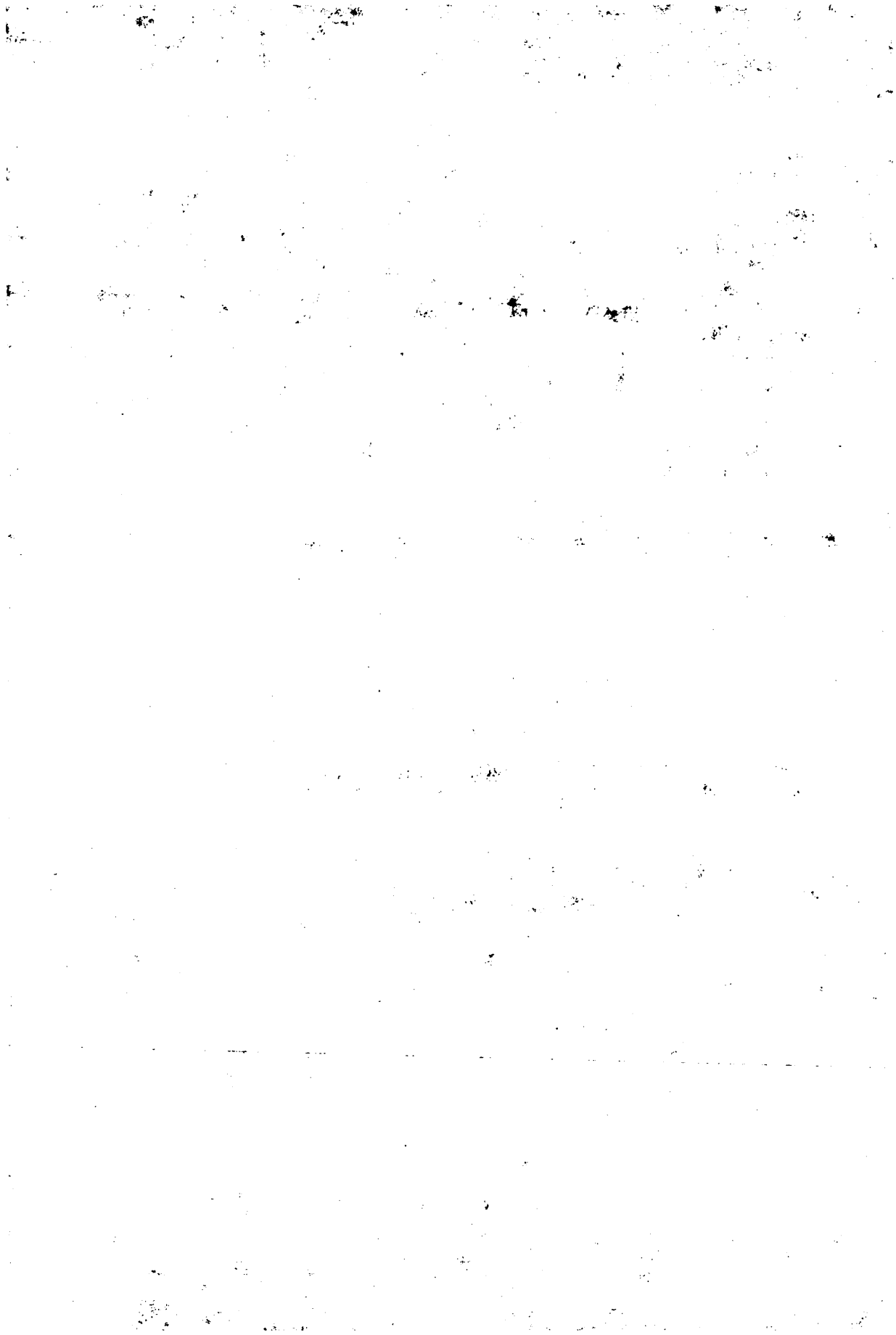
1913 a béke utolsó éve, s az örömdetesnek indult fejlődés megállt, 1914-ben. A tanítók többségének hadba kellett vonulni. A hadba vonult néptanítókat legtöbb helyen, ahol több tanerős volt az iskola, osztályösszevonással, vagy váltogató tanrendszer alkalmazásával helyettesítették, és az anyagi erő hiánya miatt, csak igen kevés helyen alkalmaztak helyettes tanerőt. Sok helyen a lelkesek látták el a tanítás nehéz munkáját. Helyettesítettek okleveles óvónők, községi jegyzők, hitoktatók, IV. éves képzős hallgatók, itt-ott a községben működésben levő más jellegű iskolába utalták a tanulókat. Sok helyen a helyettesítés szükségételené vált, mivel hogy a hadbavonult tanítók osztályának növendékeit (IV. - VI. oszt.) nem iskolázták be.

A háború ideje alatt az iskolába járás általában országszerte nem volt rendesnek mondható, mert legtöbb helyen a szülők éltek a 3.930/1914. sz. rendelettel, amelynek értelmében a tíz évesnél idősebb gyermeket felmentik az iskolabajárástól.

FELHASZNÁLT IRODALOM

1. Magyarország közoktatásügye az 1900. évben
Statisztikai közlemények Bp., 1901.
2. Uo.
3. Magyarország közoktatásügye az 1902. évben
Statisztikai közlemények Bp., 1903.
4. Uo.
5. Alispáni jelentés Heves megye 1906. évi állapotáról
Eger, 1907.
6. Eger, 1877. szept. 7.
7. Alispáni jelentés Heves megye 1890..évi állapotáról
Eger, 1891.
8. Seres Gusztáv tanító levele, Eger, 1871. december 17.
9. Néptanítók helyzete
Eger, 1889. július 30.
10. Az elveszett tanító: A maklári tanítók sorsa.
Bartha Béla tanító levele
Egri Ujság, 1895. jan. 22.
11. Alispáni jelentés Heves megye 1907. évi állapotáról
Eger, 1908.
12. Uo.
13. Alispáni jelentés Heves megye 1880. évi állapotáról
Eger, 1881.

14. Alispáni jelentés Heves megye 1884. évi állapotáról
Eger, 1885.
15. Alispáni jelentés Heves megye 1902. évi állapotáról
Eger, 1903.
16. Uo.
17. Alispáni jelentés Heves megye 1912. évi állapotáról
Eger, 1913.
18. Alispáni jelentés Heves megye 1906. évi állapotáról
Eger, 1907.
19. Uo.
20. Heves megye népoktatásának helyzete az 1912/13. tanévben
Egri Ujság, 1914. január 11.
21. Alispáni jelentés Heves megye 1908. évi állapotáról
Eger, 1909.

KOZÁRI JÓZSEF

FÖLDBIRTOKVISZONYOK EGERBEN AZ 1888-BAN KELETKEZETT KATASZTERI TELEKKÖNYV ALAPJÁN

Egy társadalom szerkezetének megértéséhez elengedhetetlenül szükséges a rá jellemző birtokviszonyok vizsgálata, hiszen a társadalmat alkotó emberek közötti rangsort döntő mértékben ezek befolyásolják. E viszonyok alkotóelemei között komoly jelentőséggel bírnak a földbirtokviszonyok, ugyanis a földingatlan birtoklásának mértéke egyben bizonyos társadalmi pozíciókat is meghatározhat. Tehát, ha a kutató egy ország vagy azon belül egy szűkebb közösség, valamely város vagy falu társadalomrajzát kívánja felvázolni, akkor feltétlenül meg kell ismerkednie a kiválasztott terület földbirtokviszonyaival is. Ehhez nyújtanak segítséget a múlt század második felének magyar társadalmát vallató történész számára a részben levéltárakban, részben a megyei és járási földhivatalokban őrzött és az ún. kataszteri munkálatok során keletkezett kataszteri iratok, s közöttük is elsősorban a kataszteri telekkönyvek.

Kataszteren olyan hatósági felmérés alapján készített jegyzéket kell értenünk, amely az adótárgyak részletes leírását és becslését, valamint az egyes adótárgyakból származtatható jövedelemeket tartja számon s mint ilyen, az adózás mértékének megállapítására szolgál. A kataszteri telekkönyv tehát egy olyan irat, amely az egyes községekhez, illetve városokhoz tartozó földterületet parcellánként, a tulajdonos, a művelési ágak, illetve minőségi osztályok szerinti megoszlás alapján veszi számba, tartja nyilván. Az alábbiakban e forrás segítségével teszünk kísérletet Eger múlt század végi földbirtokviszonyainak feltárására.

Eger város -- forrásunk keletkezésének idején, vagyis 1888-ban településszerkezetét tekintve a Belvárosból és a Felnémeti-, a Cifra és Sánc-, a Maklári- és a Hatvani-negyedek által alkotott külvárosokból, egries szóhasználattal "hóstyák"-ból állt.¹ Lakóinak száma az 1881 elején végrehajtott népszámlálás tanúsága szerint 20.669 fő volt,² gazdaságára

pedig a szőlőtermelés volt jellemző. A városhoz tartozó 10.381 kat. hold köze 40 %-át szőlőültetvények foglalták el. A városhoz tartozó földterületek, és az abból előállítható kataszteri tiszta jövedelem 4.050 tulajdonos kezén oszlott meg. Közülök 3.962 volt természetes személy, 37 jogi személy és 51 más községben lakó birtokos, azaz extraneus. A birtokosok 98 %-a tehát egri természetes személy volt egy-egy százaléka pedig a jogi személyek és a bebirtoklók közül került ki.

A földterület legnagyobb része, 62 %-a a természetes személyek kezén volt. A jogi személyek 37 %-ot, az extraneusok pedig mindössze 1 %-ot birtokoltak az egri földekből.

Ez az arány akkor válik igazán érdekessé, ha hozzátesszük, hogy a birtokosok 1 %-át alig kitevő jogi személyek a földterület több mint egy-harmadát tartották kezükben, ugyanakkor a 98 %-ot képviselő természetes személyek az egri földek kétharmadát sem mondhatták magukénak. Ennek oka abban keresendő, hogy az Eger határában található közép- és nagybirtok egyaránt jogi személyek kezén volt.

A természetes személyek földjeire a szőlőművelés túlsúlya jellemző, amely mellett a szántóföldek bírnak még bizonyos jelentőséggel. A jogi személyek főképpen erdő, legelő és szántógazdálkodást folytattak. Az extraneusok kezén lévő igen csekély földterületek -- a természetes személyekéhez hasonlóan -- nagyrészt szintén szőlő- és szántóterületekből álltak. Az egyes tulajdonosi csoportok kezében levő földterületek minőségének vizsgálata azt is megmutatja, hogy a legjobb minőségű első- és másodosztályú földek döntő többsége, a harmadosztályúaknak pedig közel fele a jogi személyek kezében volt, míg a természetes személyek a negyedtől nyolcadosztályig besorolt földek nagyobb részét mondhatták magukénak.

A kataszteri tiszta jövedelemből való részesedés vizsgálatánál a természetes személyek esetében a szőlőből származó összeg egyeduralmának lehetünk tanúi, a jogi személyeknél viszont a szántók jövedelme áll az élen. Második helyen áll a csekély kiterjedésű, de annál jobb minőségű szőlők jövedelme, s csak ezután következik a jogi személyek kezén lévő legelőkből és erdőkből származó tiszta jövedelem összege.

Érdekessé, hogy bár az első és másodosztályú földek döntő többsége 69,75; illetve 63,52 %-a a jogi személyek kezében volt, az első és másodosztályú földek jövedelmének csak 34,43; illetve 30,46 %-át bírták. En-

nek oka a művelési ágak jövedelmezőségének eltéréseiben keresendő. Könnyű belátni, hogy a szőlő jövedelmezőbb, mint az erdő. Eger esetében még a hetedosztályú szőlő is több kataszteri tiszta jövedelmet hozott, mint az első osztályú erdő, az első osztályú legelő pedig az ötödosztályú szőlővel volt azonos jövedelem szempontjából. Tehát a kitűnő minőségű erdő- és legelőterületek nem vetekedhettek még a közepes szőlőkkel sem.

Ami a birtoklás részleteit illeti, a 3962 természetes személy közül 2391, vagyis e birtokosok 60,35 %-a rendelkezett 1 kat. holdat meg nem haladó parcellával. Közülük 2326-an egyedül birtokolták földjüket, 23-an pedig birtoktársakkal. A fennmaradó 42 személy kiléte nem állapítható meg, mert a telekkönyv nem a nevét adja meg a birtokosnak, hanem azt, hogy kinek az örököse. 2223-an ház és földingatlanral egyaránt rendelkeztek, míg 168-an csak földingatlant mondhattak magukénak. Birtokukban 491,16 kat. hold volt, s ez 2.899,55 Ft tiszta jövedelmet biztosított. A kezükön lévő terület 49,47 %-a (183,58 hold) szőlőből, 36,22 %-a (134,42 hold) kertből, 10,30 %-a (38,23 hold) szántóból, 2,12 %-a (7,88 hold) rétből, 1,56 %-a (5,77 hold) legelőből, 0,33 %-a (1,22 hold) erdőből állt. A fennmaradó 24,44 % (120,05 hold) földadó alá nem eső terület volt, melyből 5,63 hold a külterületen, 114,42 hold pedig a belterületen, feltehetően többnyire a lakóépületek alapjául szolgált. A legtöbb jövedelem 1468,39 Ft az össz-tiszta-jövedelem 50,64 %-a a szőlőkből származott. 1283,18 Ft (44,25 %) a kertek, 104,83 Ft (3,62 %) a szántók, 39,45 Ft (1,36 %) a rétek, 3,48 Ft (0,21 %) a legelők és 27 krajcár (0,01 %) az erdők tiszta hozadéka volt. Az egy tulajdonosra jutó földterület 0,21 kat. hold, az átlag tiszta jövedelem pedig 1,21 Ft volt.

1-5 holdas birtokokkal 1256 fő, a természetes személyek 31,70 %-a bírt, melyek közül hatan birtoktársakkal együtt birtokoltak, öten pedig örökösök voltak, 1031-en ház és földingatlanral is, míg 225-en csak földingatlanral rendelkeztek. Tulajdonukat összesen 2742,48 hold jelentette, amiből 561,62 hold (21,01 %) volt szántó, 136,13 hold (5,09 %) kert, 133,22 hold (4,98 %) rét, 1721,36 hold (64,41 %) szőlő, 80,30 hold (3 %) legelő, 39,89 hold (1,49 %) erdő, 69,95 hold (2,55 %) pedig nem termő terület. A nem termő területekből 20 hold a külsőségen, 49,95 hold pedig a belsőségen volt megtalálható. A tiszta jövedelemből rájuk eső rész a belsőség 895,57 és a külsőség 18860,18 forintjából összetevődő 19755,75 Ft volt.

Ebből 1712,69 Ft-ot (8,67 %) a szántók, 958,17 Ft-ot (4,85 %) a kertek, 630,02 Ft-ot (3,19 %) a rétek, 16933,26 Ft-ot (82,98 %) a szőlők, 50,81 Ft-ot (0,26 %) a legelők és 10,90 Ft-ot (0,06 %) az erdők jövedelmezték. Az egy tulajdonosra jutó átlagterület 2,18 kat. hold, míg az átlagjövedelem 15,73 Ft volt.

5 és 10 kat. hold közötti birtoka 200 tulajdonosnak, a természetes személyek 5,05 %-ának volt, akik valamennyien földjük kizárólagos birtokosai voltak, s csupán 26-an nem rendelkeztek háztulajdonnal meglévő földingatlanuk mellett. Birtokaik kiterjedése 1380,06 kat. hold volt, ami 12571,53 Ft tiszta jövedelmet hajtott. (185,12 Ft-ot a belsőségen, 12386,41 Ft-ot pedig a külsőségen.) Az általuk birtokolt 1341,04 kat. holdból 337,79 hold (24,76 %) esett a szántókra, 40,99 hold (3,00 %) a kertekre, 98,40 hold (7,21 %) a rétekre, 843,24 hold (62,17 %) a szőlőkre 24,05 hold (1,76 %) a legelőkre és 14,81 hold (1,09 %) az erdőkre. A nem termő terület 20,77 hold (1,49 %) volt, melyből 7,62 hold a külsőségen, 13,14 hold pedig a belsőségen volt megtalálható. A tiszta jövedelemből való részesedésük 8,48 %-át (1066,61 Ft) a szántók 1,70 %-át (214,01 Ft) a kertek, 3,32 %-át (416,83 Ft) a rétek, 86,37 %-át (10836,79 Ft) szőlők, 0,09 %-át (11,60 Ft) legelők és 0,03 %-át (4,00 Ft) erdők alkották. Az egy főre eső földmennyiség 6,90 hold, az átlagjövedelem pedig birtokosonként 62,75 Ft volt.

10-15 kat. hold közötti birtoka 68 (1,72 %) tulajdonosnak volt. Ezek között 67 egyénileg birtokolt, 1 birtoktársakkal, 8 pedig csak földingatlanlall rendelkezett. Birtokaik kiterjedése összesen 804,81 kat. hold volt, ami 7661,54 Ft tiszta jövedelmet hajtott. Az általuk birtokolt 804,81 holdból 198,79 (25,51 %) esett a szántókra, 31,81 (4,08 %) a kertekre, 49,69 (6,38 %) a rétekre, 463,84 (59,53 %) a szőlőkre, 28,06 (3,60 %) a legelőkre, és 3,60 (6,92 %) az erdőkre. Az egyes művelési ágakból származó tiszta jövedelmeket tekintve 886,16 Ft (11,57 %) a szántók, 144,27 Ft (1,88 %) a kertek, 280,34 (3,66 %) a rétek, 6326,37 Ft (82,57 %) a szőlők, 22,32 Ft (0,29 %) a legelők, 2,08 (0,03 %) az erdők tiszta jövedelme volt. Az egy főre eső föld 11,84 kat. hold, a jövedelem pedig 112,67 Ft volt.

15-20 kat. holdas birtokok 26 személy a tulajdonosok 0,66 %-a birt, közülük ketten csak földingatlanlall rendelkeztek. Tulajdonukat összesen

445,81 kat. hold jelentette, amiből 98,72 hold (22,60 %) volt szántó, 13,94 % kert, 39,31 hold (9 %) rét, 263,18 hold (60,62 %) szőlő, 8,24 hold (1,89 %) legelő, 13,32 hold (3,05 %) erdő és 9,09 hold (2,04 %) nem termő terület. A tiszta jövedelem rájuk eső része 4198,95 Ft volt, s 356,29 Ft (8,49 %) a szántókból, 73,20 Ft (1,74 %) a kertekből, 151,32 Ft (3,60 %) a rétekből, 3608,29 Ft (85,93 %) a szőlőkből, 5,85 Ft (0,14 %) a legelőkből, és 4 Ft (0,10 %) az erdőkből állt elő. Az 1 főre eső átlagterület 17,15 kh a kataszteri tiszta jövedelem pedig 161,50 Ft volt.

20-25 kat hold közé eső birtokkal már mindössze 10 személy, a birtokosok 3,25 %-a rendelkezett. Közülük 1 volt, aki csak földingatlanlással birt, a többi ház- és földingatlanlással egyaránt rendelkezett. A kezükön lévő föld 226,26 kat. holdat tett ki. Ebből 74,36 holdat (33,49 %) a szántók, 4,46 holdat (2,01 %) a kertek, 29,28 holdat (10,93 %) a rétek, 110,49 holdat (49,77 %) a szőlők, 8,41 holdat (3,79 %) a legelők, és 4,27 kat. holdat (212,89 %) a földadó alá nem eső területek foglaltak el. Erdőterülettel ezek a birtokosok nem rendelkeztek. A tiszta jövedelemből való részesedésük 2095,43 Ft volt. Ebből 330,17 (15,76 %) származott a szántókból, 17,76 (0,85 %) a kertekből, 93,52 (4,46 %) a rétekből, 1625,82 (77,59 %) a szőlőkből és százalékban ki sem fejezhető 1,34 Ft a legelőkből. Az egy főre jutó átlagterület 22,63 kt. hold az átlag-tiszta-jövedelem pedig 209,54 Ft volt.

25-30 holdas területtel a természetes személyeknek mindössze 0,10 %-a, azaz 4 fő rendelkezett, akik ház- és földingatlanlással egyaránt birtokoltak. A kezükön lévő terület 111,33 kat. holdat tett, melyet 47,94 kat. hold (43,56 %) szántó, 0,53 kat. hold (0,48 %) kert, 6,08 kat. hold (5,52 %) rét, 53,54 kat. hold (48,64 %) szőlő, 0,31 kat. hold (0,28 %) legelő és 1,67 kat. hold (1,52 %) erdő alkotott. A nem termő terület 1,25 kat. holdat tett. A kezükön lévő földterület 925,62 Ft-ot jövedelmezett, amelyből 193,11 Ft-ot (20,86 %) a szántók, 2,68 Ft-ot (0,29 %) a kertek, 25,44 Ft-ot (2,75 %) a rétek, 703,74 Ft-ot (76,03 %) a szőlők, 15 krajcárt a legelők, 50 krajcárt pedig az erdők adtak. Az egy főre jutó földterület és tiszta jövedelem 27,83 kat. hold, illetve 231,41 forint volt.

30 és 40 hold közé eső területtel szintén 4 személy rendelkezett, akik közül 1 fő csak földingatlanlással, három pedig ház- és földingatlanlással egyaránt birt. A 128,21 kat. holdas összterület 42,77 %-a (53,72 kh)

szántó, 2,63 %-a (3,31 kh) kert, 20,33 %-a (25,54 kh) rét, 34,26 %-a (43,03 kh) szőlő, 2,04 %-a (2,61 kh) pedig földadó alá nem eső terület volt. Legelő és erdőterületek ezeknek a birtokosoknak nem volt. Az össz-tiszta-jövedelemből való részesedésük 916,50 Ft volt, amely a szántók 194,92 Ft-os (21,27 %), a kertek 11,33 Ft-os (1,24 %), a rétek 106,05 Ft-os (11,57 %) és a szőlők 604,26 Ft-os (65,93 %) jövedelméből tevődött össze. Az egy főre eső terület 32,05 kat. hold. Az átlag-tiszta-jövedelem pedig 299,14 Ft volt.

40 és 50 hold közé eső földbirtoka már csak egy személynek volt. A kezén lévő 47 holdat szinte kizárólag szőlőként hasznosította. A 46,80 kat. hold szőlőterület mellett mindössze 0,14 kat. hold réttel és 0,05 kat. hold földadó alá nem eső területtel rendelkezett, amelyekből 945 forint 85 krajcár kataszteri tiszta jövedelme származott.

Az 50 és 100 hold közé eső egyetlen 57,55 kat. holdat kitevő birtok egyetlen személy tulajdonában volt. Bár e birtokon minden művelési ág megtalálható volt, itt is a szőlőterület dominált 45,98 holdjával, mely e tulajdon 80,85 %-át foglalta el. A szántók 1,22 holddal, a kertek 0,21 holddal, a rétek 7,82 holddal, a legelők 1,58 holddal az erdők mindössze néhány négyszögöllel (0,06 hold) a földadó alá nem eső területek 0,67 kat. holddal képviseltették magukat. A 708,73 Ft-os tiszta jövedelem 93,22 %-át, 660 Ft 69 krajcárt a szőlők biztosították. A szőlőké mellett még a rétekből származó 37 Ft 80 krajcár (5,33 %) érdemel említést.

A természetes személyek kezén lévő területek birtokkategóriánkénti vizsgálatának elvégzésével szükséges az adatok által tükrözött helyzettel kapcsolatosan néhány észrevételt tennünk. Először is: a természetes személyek között sem nagy (1000 hold feletti), sem középbirtokos (500-1000 kat. hold között) nem volt található. A legnagyobb birtoktest itt 50 és 100 hold közé esett, de ez is alig haladta meg kategóriájának alsó határát. A birtokosok száma a magas kategóriákban alacsony, létszámuk csak 25 hold alatt kezd jelentősen emelkedni. Ez a növekedés 5 hold alatt tömeges méreteket ölt. A legnépesebb tulajdonosi csoport a 0-1 hold közötti kategória volt.

A szőlő és az abból származó jövedelem minden kategória birtokosai számára döntő jelentőségűnek volt mondható. A 0-1 hold közöttiek birtokaira a szőlő és a kertművelés volt jellemző, de a szántó is képviseltette

magát. Az 1-5 holdasok szőlő- és szántóföldjei mellett a rétgazdálkodásnak jutott némi szerep. Hasonló a helyzet az 5-10, a 10-15, valamint a 15-20 holdasoknál is. A 20-25; 25-30 és 30-40 holdas kategóriákban viszont csökken a szőlőterület, s rovására a szántó- és rétföldek nyernek teret. A két legmagasabb kategóriában a szőlőterület volt az egyeduralkodó.

A szőlők jelentőségére utal az is, hogy a tulajdonosi csoportok tiszta jövedelmének nagyobbik felét, tehát több mint 50 %-át minden esetben a szőlők adták. A 40-50 és az 50-100 holdas kategóriában a szőlők jövedelme meghaladta az összjövedelem 90 %-át, tehát az 58 holdas Fekete Károly és a 47 holdas Simáczius Gusztáv szinte kizárólagos szőlőterületei után fizetett földadót. Az 1-5, az 5-10 és a 15-20-as kategóriák tiszta jövedelmének több mint 80 %-a származott szőlőkből, a 20-25 és a 25-30-asoknál pedig 70 és 80 között mozgott a szőlőkből származó kat. tiszta jövedelem összege. A 30-40-es kategória birtokosai összjövedelmük 66 %-át nyerték szőlőkből, míg az 1 hold alatti a legkisebb birtokkategóriába tartozók összjövedelmének csak 51 %-át tette a szőlőből származó összeg. Érdekes, hogy a legkisebb kategóriában a szőlőművelés és a kertgazdálkodás közel azonos jelentőségű volt, s a szőlőművelésből származó jövedelem itt volt a legkevesbé jelentős. Ennek oka talán abban keresendő, hogy az egri borvidék központjának számító város piacán a kerti veteményt nagyobb haszonnal lehetett értékesíteni, mint a szőlőt, és az abból készült bort. Ezért akiknek megélhetésében elengedhetetlen szerepet játszott a kezükön lévő föld jövedelme, azok kertműveléssel próbáltak a tulajdonukban lévő csekély területről minél több pénzt kisajtolni.

Ami a jogi személyeket illeti, közülük 14-en, név szerint az Ájtatos Alapítvány, a Csizmadia Céh, az Izraelita Ortodox Hitközség, a Kereskedelmi és Iparbank, a Legényegylet, az Ó-Kaszinó Testülete, a Református Hitközség, a Római Katolikus Egyházi Alap, a Szűcsök Céhe, az Egyházmegyei Alapítvány, a Heves megyei Nőegylet, a Heves megyei Takarékpénztár, a Maklári Negyed és a Tihaméri Pinczegazdaság rendelkezett 1 holdnál kisebb földterülettel. Tulajdonukban mindössze 2,28 kat. hold földadó alá nem eső terület és az ezen felépült házakat övező 1,30 kat. hold kert volt, ami 10,53 Ft tiszta jövedelmet szolgáltatott.

1 és 5 kat. hold közé eső területtel 8 jogi személy: az Egri Nem

Egyesült Hitközség, az Izraelita Hitközség, a Római Katolikus Székesegyház, az Egri Lövész Társulat, a Római Katolikus Lelkészlet, a Ferenc Rendű Szerzet, a Gr. Eszterházy-féle Alapítvány és Heves vármegye Eger város rendelkezett. A kezükön lévő 17,10 kat. hold terület 0,73 kat. hold szántóból, 1,24 kat. hold kertből, 0,38 kat. hold rétből, 5,99 kat. hold szőlőből és 8,75 kat. hold földadó alá nem eső területből állt. A 109 Ft-os kataszteri tiszta jövedelemet a szántók 58-78 krajcáros, a kertek 13 forintos és a szőlők 35 Ft 28 krajcáros jövedelme szolgáltatta. A 0,38 kat. holdas, azaz 600 n.öl körüli rétek az Egri Lövész Társulat tulajdonában voltak. Valószínűleg lőtér céljára szolgált, ezért nem sorolták osztályba a becslőbiztosok.

5-10 kat. holdas birtokkal 4 jogi személy: az Angolkisasszonyok, az Irgalmas Rendű Szerzet, a Római Katolikus Hitközség és az Egri Érsekség foglárja rendelkezett. Összesen 33,30 kat. holdat mondhattak magukénak, melyből 0,28 kat. hold volt szántó, 3,83 hold kert, 13,55 hold szőlő és 15,58 hold földadó alá nem eső terület. A földadó alá nem eső területek összegét a Katolikus Hitközség tulajdonában lévő temető területe duzzasztja ekkorára. Jövedelmük 286,50 Ft-ot tett. Ebből 90 krajcár esett a szántókra, 30 Ft 34 krajcár a kertekre, 255 Ft 80 kr. padig a szőlőkre.

10-15 kat. hold közé eső területtel a Római Katolikus Papnevelde, az Egri Takarékpénztár és a Magyar Királyi Kincstár rendelkezett. 1,97 hold szántóból, 6,37 hold kertből, 10,37 hold rétből, 7,27 hold szőlőből és 10,21 hold földadó alá nem eső területből álló 36,19 kat holdas területük 286,50 Ft-ot biztosított, melyből 3,55 Ft-ot a szántók, 59,15 Ft-ot a kertek, 76,92 Ft-ot a rétek és 63,21 Ft-ot a szőlők szolgáltattak. A földadó alá nem eső területek jó részén a Kincstár kezében lévő laktanya-épületek álltak.

15-20 holdas tulajdonnal a Szervita Rendű Szerzet és a Magyar Királyi Állam rendelkezett Eger határában. A kategória 36,24 holdas összterületét alkotó 2,77 hold szántó, 1,03 hold kert, 0,40 hold rét és 14,49 hold szőlő kizárólag a szerzetesrend kezében volt, aki még 0,88 kat hold fanet-et is birtokolt. A fennmaradó 16,15 kat hold fanet -- mely a vasútállomásnak a hozzá tartozó épületeknek és a vasúti pályának szolgált első sorban alapjául --, az állam kezében volt. Az itt lévő földeken előállítható kataszteri tiszta jövedelem 146,98 forintja szántók 17,13 Ft-os, a

kertek 4,44 Ft-os, a rétek 2,25 Ft-os és a szőlők 123,16 Ft-os jövedelméből állt elő.

30-40 kat. hold közé eső területtel a Ciszterci Rendű Szerzet, a Minorita Rendű Szerzet és Heves megye rendelkezett. A kezükön lévő föld összesen 101,52 kat. holdat tett, melyet 18,42 hold szántó, 11,94 hold kert, 6,18 hold rét, 28,30 hold szőlő, 4,05 hold legelő és 32,63 hold földadó alá nem eső terület alkotott. A kataszteri tiszta jövedelemből való részesedésük 689,38 Ft volt. Ezt az összeget a szántók 106,54 Ft-os, a kertek 83,49 Ft-os, a rétek 21,41 Ft-os, a szőlők 475,91 Ft-os és a legelők 2,03 Ft-os jövedelme adta.

Az egyetlen középbirtokkal, azaz 500-1000 kat. hold közé eső területtel az Egri Főkáptalan birt. A kezén lévő 896,56 kat. hold 540,86 hold szántóból, 6,63 hold kertből, 93,45 hold rétből, 53,90 hold szőlőből, 146,64 hold legelőből, 0,35 hold erdőből és 54,71 hold földadó alá nem eső területből állt. Ez a földvagyon igen tekintélyes jövedelmet, szám szerint 7736,72 Ft-ot biztosított tulajdonosa számára. A szántók 5186,15 Ft-ot, a kertek 51,10 Ft-ot, a rétek 1005,52 Ft-ot, a szőlők 1170,90 Ft-ot, a legelők 297,91 Ft-ot, az erdők pedig számokban alig kifejezhető 12 krajcárt jövedelemeztek.

Az egri földek 25,91 %-át elfoglaló két nagybirtokon az Egri Érsekség és Eger Rendezett Tanácsú Város osztozott. A kezükön lévő 2690,16 kat. hold 5531,02 Ft-ot jövedelemezett, melyből 273,02 Ft, 77,26 kat. hold szántó, 590,59 Ft 54,88 kat. hold kert, 569,21 Ft 76,82 kat. hold rét, 263,76 Ft 26,54 kat. hold szőlő, 1991,76 Ft 852,70 kat. hold legelő, 1865,45 Ft pedig 1174,66 kat. hold erdő jövedelme volt. Viszonylag magas, 15,88 % volt a földadó alá nem eső területek aránya, amelyek 427,31 kat. holdat képviseltek. A város tulajdonában jórészt tehát földadó alá nem eső területek (33,42 %) és legelők (61,99 %) voltak, míg az Érsekség földjeinek nagy részét erdők (73,85 %) borítottak. Ennek megfelelően a kataszteri tiszta jövedelem legnagyobb része a város esetén a legelőkből, az Érsekség esetén pedig a szántókból származott.

Összegezve a jogi személyekről mondottakat megállapíthatjuk, hogy az 1 hold alatti kategóriában érdemleges művelés nem mutatható ki. Az alacsonyabb kategóriákba tartozó földjeiket szőlő, kert és szántóművelés útján hasznosították, míg a középbirtok szántó, legelő és rét, a nagybirtok

pedig erdő és legelőgazdálkodással állította elő jövedelmének nagy részét.

Mielőtt az ismertetett adatmennyiségből bármilyen következtetést levonnánk, előre kell bocsátanunk, hogy ez a kép nem pontos. Nemcsak azért, mert az adatfelvétel, a kódolás és a lyukszalagra gépelés során a leggonoszabb munka mellett is történhetek elírások, hanem azért is, mert a feldolgozás csak Egerre és annak határára terjedt ki. Márpedig az Egerben birtoklók között található nem helybeli tulajdonosok arra figyelmeztetnek, hogy egri lakosoknak is lehet más község határában földingatlanuk. Így egy Egerben kis házzal és néhány négyszögül földdel rendelkező egri lakos Felnémeten akár 10 holdas szőlőbirtokos is lehetett. Ha ez utóbbi feltételezést nem is tudjuk bizonyítani, az tény, hogy egri lakosok jelentős földterületekkel rendelkeztek a környező községek határában, hiszen Andornak, Bakta, Demjén, Felnémet, Felsőtárkány, Kerecsend, Kistálya, Nagytálya, Ostoros, Szalók és Szólát községek birtokrészleti jegyzőkönyvei⁵ 1477,76 kat. hold egri kézen lévő földterületről tájékoztatnak. Ez azonban csak a természetes személyek tulajdonában lévő földterület, melyen felül az egri illetőségű jogi személyek 26253,96 kat. holdas területével is számolnunk kell.

Az egri természetes személyek tehát Egerben elterülő birtokaik 22,96 %-át kitevő földterülettel bírtak a város határán túl. Ez a 1477,76 kat. hold nagyjából Ostoros, Bakta, Felnémet és Szólát határában volt megtalálható. Ostoroson 458,47 kat. hold, Baktán 306,55 kat. hold, Felnémeten 294,03 kat. hold, Szóláton pedig 209,92 kat. hold volt egri kézen. Kistályán 63,79 kat. hold, Deménden (ma Demjén) 53,20 kat. hold Felsőtárkányban 47,27 kat. hold, Kerecsenden 35,92 kat. hold, Andornakon 8,25 kat. hold, Szalókon pedig mindössze 0,36 kat. hold volt az egri extraneusok földbirtoka. E területek legnagyobb részét, 44,62 %-át (659,43 kat. holdat) szőlőként hasznosítottak, de jelentős rész, 550,79 kat. hold (37,27 %) jutott a szántóknak is. Ami ezen felül maradt, azt jobbára kertként, rétként, legelőként és erdőként került hasznosításra.

Sajnos, ez ideig nem sikerült az extraneusbirtokosokat az egri teleknyokban azonosítani, így pillanatnyilag nem tudjuk, hogy ezek Eger határában is rendelkeztek-e földbirtokkal, vagy csak a felsorolt községekben volt földtulajdonuk. Az azonban biztos, hogy közel félezer egrinek nem

Eger határában terült el földbirtoka. Az azonosítás elvégzése a tulajdosok számán túl, az eddig ismertetett földbirtokviszonyokban is eltolódásokat eredményezhet majd.⁴

A jogi személyek kezén lévő a környező községek határában fekvő 26253,96 kat. holdat 3345,48 kat. hold szántó, 44,95 kat. hold kert, 1406,68 kat hold rét, 17,26 kat. hold szőlő, 3489,05 kat. hold legelő, 17309,45 kat. hold erdő és 441,08 kat. hold földadó alá nem eső terület alkotta. E latifundiumnyi területen az egri Érsekségen és az Egri Főkáptalanon kívül még két, -- Eger határában földingatlanl nem is rendelkező -- egri jogi személy, a Kisprépostság és az Egri Érseki Papnevelde osztozott, de Eger Rendezett tanácsú városnak is volt néhány hold legelője Ostoros község határának Nagy-Rakottyás nevű dűlőjében. A jogi személyek esetében könnyű megállapítanunk, hogy az Eger vonatkozásában felvázolt földbirtokviszonyok a Papnevelde 1340 holdas nagy- és a Kisprépostság 500 holdas középirtokáival módosulnak, míg az érsekség és a káptalan Egerben fekvő birtokai jelentősen bővülnek. A bővülés mértéke pedig akkora, hogy e két jogi személy Egerben található, nem kis kiterjedésű birtoka eltörpül mellette.

A természetes személyek vizsgálatakor sajnos csak és kizárólag Eger belterületére és határára vonatkozó megállapításokat tehetünk, de ez esetben is sajnálattal kell megállapítanunk, hogy a legfontosabb és legizgalmasabb kérdés, a tulajdonosok eredeti foglalkozása forrásunkból nem derül ki. A belterület egyes városrészeihez tartozó földterületek, és az azokon található objektumok vizsgálata azonban következtetni enged az ott lakó többség gazdasági tevékenységére. A legszembetűnőbb különbség a Belváros és a hóstyák lakosságának életformája között fedezhető fel. Míg az előbbi kifejezetten városi település, addig az utóbbiak mezőgazdasági jellegüknél fogva inkább a falvakhoz közelítenek. A Felnémeti és a Hatvani negyed pincéi szőlőtermelésre és borászatra, a Maklári negyed kertjei viszont zöldség és gyümölcstermelésre engednek következtetni. A Cifra és Sánc negyed házainak alapterületei viszont a faluvégi napszámos viskókat vetítik a vizsgálódó elé. Ez a különbség teszi szükségessé, hogy a birtokosok lakóhely szerinti megoszlását is megvizsgáljuk.

A 0-1 holdas kategóriában a tulajdonosok 45,75 %-a (1094 fő) belvárosi, 54,25 %-a (1297 fő) pedig külvárosi. Az előállítható kataszteri tisz-

ta jövedelemből a Belvárosban 1,04 Ft jutott egy főre, a hóstyákon viszont 1,36 Ft.

Az 1-5 hold közötti földtulajdonnal rendelkezőknek már csaknem 40 %-a (39,73 %, 499 fő) belvárosi, és alig több mint 60 %-a (757 fő) külvárosi. A belvárosiak fejenként 16,85 Ft-ot, a külvárosiak pedig csak 14,99 Ft-ot mondhattak magukénak a kataszteri tiszta jövedelemből.

Az 5-10 holdas kategóriában tovább növekszik a belvárosiak aránya. Az itt nyilvántartott birtokosok 48,50 %-át képviselő 97 tulajdonos egy főre eső tiszta jövedelmei 71,74 Ft, míg az 51,50 %-ot képviselő 104 hóstyai csak 53,76 Ft volt. Ez pedig jelentős jövedelemeltolódást jelent a belvárosiak javára.

A 10-15 hold közötti földterülettel rendelkezők között már a belvárosiak vannak többségben. 39 (57,35 %) belvárosban lakó mellett, csak 29 (42,65 %) kültelkivel találkozhatunk. Bár a belvárosiak egy főre eső tiszta jövedelme (116,15 Ft) itt is magasabb a hóstyaiakénál (107,99 Ft), ez a különbség már korántsem akkora, mint az előző kategóriákban.

A 15-20 holdas földingatlant birtoklók esetében ugyancsak a belvárosiak alkotják a többséget 14 fővel (53,85 %), 12-vel (46,15 %) szemben. A kataszteri tiszta jövedelem 165,12; illetve 157,27 Ft volt.

20-25 holdas birtokost mind a hóstyákon, mind a Belvárosban 5-öt találunk. Jelentős viszont az eltérés az egy főre eső kataszteri tiszta jövedelem összegénél. Míg a Belvárosban lakók 255,38 Ft-ot mondhattak magukénak, addig a hóstyákban lakóknak 163,70 Ft-tal kellett megelégedniük.

A 25-30 holdas kategóriában 1 belvárosit és 3 külvárosit találunk, kataszteri tiszta jövedelmüket 251,79 Ft, illetve 224,61 Ft képviselte. A 30-40 holdas kategóriában csak 2-2 birtokost találhatunk. Itt viszont a belvárosiak kataszteri tiszta jövedelme alacsonyabb, amennyiben a külvárosiak 268,52 Ft-jával szemben mindössze 189,77 Ft-ot képviseltek.

Az egyetlen 40-50 holdas birtokos a külvárosban, az ugyancsak egyedül lévő 50-100 holdas pedig a belvárosban lakott.

Az elmondottakat összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a 0-1, 1-5, 5-10 és a 25-30 holdas kategóriákban a külvárosiak vannak többségben, míg a 10-15 és 15-20 holdas kategóriákban a városi polgárságot képviselő belvárosiak vannak túlsúlyban. A jövedelemben mutatkozó eltérést legtöbbször a szőlőterületek aránya okozza, vagy a magasabb minőségi osztályú területek

befolyásolják. Általában a belvárosiak kezén vannak a jobb minőségű területek, de ellenpélda is akad, pl. a 30-40 holdas kategóriában.

Ha az egy főre eső kataszteri tiszta jövedelmet vizsgáljuk, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy csak egy olyan birtokkategória volt Egerben, melynek tulajdonosai nem tudtak megélni a pusztán földjükből származó összegből. Ezek pedig az 1 kat. holdnál kisebb területtel rendelkezők voltak. Az átlagosan 1,21 Ft kataszteri tiszta jövedelemből, melyet magukénak mondhattak, az egri piacon legfeljebb 15 kg durva búzalisztet, vagy 20 kg rozslisztet, esetleg 30 kg kukoricalisztet vásárolhattak, de a legolcsóbbnak számító birkahúsból sem tellett többre 4 kilogramnál.⁵ Ezt az összeget tehát egyéb jövedelemforrásokkal kellett kiegészíteni. Még abban az esetben is így kellett történnie, ha figyelembe vesszük, hogy a tényleges jövedelem sokkal magasabb volt a kataszteri tiszta jövedelemnél, hiszen ha egy néhány évtizeddel későbbi mezőgazdasági szakkönyv kimutatása szerint számoljuk ki a tiszta jövedelmet, akkor e legkisebb kategória birtokosainak csak a szőlőből származó jövedelme meghaladta a 16 Ft-ot.⁶ Növelte a jövedelmet az a tény is, hogy aki maga művelte szőlőjét, az megtakarította a művelési költség jelentős részét is.

Hogy mi módon lehetett a földből származó jövedelmet kiegészíteni, arra a korabeli források adnak magyarázatot. Tehát: "Eger lakosainak nagy része az ún. szőlőkapások, tisztán szőlő-művelés által keresett napszámjaikból élnek, alig találhatók Egerben tisztesebb rendű polgár, ki hivatala, vagy mestersége mellett szőlőt is ne műveltetne."⁷ "A szőlők túlnyomóan 1-5 holdnyi területtel, gazdájoknak a megélhetésre kellő jövedelmet biztosítottak; mert e mellett még idejek maradt még napszám-munka, és a nyári alföldi aratásnál, szép mellék keresetre is."⁸

Az egyes kategóriák közötti különbséget jól mutatja, ha a legkisebb kategória kataszteri tiszta jövedelmét egynek véve a többihez mérjük. Így megállapíthatjuk, hogy az 1-5 holdas birtokos 13-szor, az 5-10 holdas 52-szer, a 10-15 holdas 93-szor, a 15-20 holdas 133-szor, a 20-25 holdas 173-szor, a 25-30 holdas 191-szer, a 30-40 holdas 189-szer, a 40-50 holdas 699-szer, az 50-100 holdas pedig 586-szor volt gazdagabb az 1 holdat el nem érő parcellával rendelkező társánál. Ezek az eltérések pedig egyben társadalmi különbségeket is tükrözhetnek. Tükrözhetnek, de nem minden esetben kell, hogy tükrözzenek. A hóstyák esetében még megengedhető annak

kijelentése, hogy az 1 hold alatti kategóriába tartozók többsége a szőlő-napszám után élő "kapás népség"-hez tartozik, a Belváros esetében ezt megtenni azonban felettébb kockázatos. Ezen állításunk helyességének érzékeltetésére egy újabb forrást, az 1888-as egri pótadókönyvet⁹ kell tetemre hívnunk, bár az eredmény nem sokkal lesz több, mint amit a régi jogszokás révén valaha kimutattak. A forrás ugyanis csak a Belvárosra vonatkozóan közöl adatokat, de minden belvárosi birtokos foglalkozása ebből sem állapítható meg.

A Belvárosban lakó 1 holdnál kisebb parcellával rendelkező tulajdonosok 31 %-ának sikerült a foglalkozását is kideríteni. E 31 %-ot 100-nak véve megállapíthatjuk, hogy a szóban forgó "agrárproletárok" 49,72 %-a házbirtokos (168 fő), 27,27 %-a iparúzó (93 fő), 8,80 %-a kereskedő (30 fő), 6,74 %-a értelmiségi (23 fő), 1,47 %-a egyházi szolgálatban áll (5 fő), 0,29 %-a földműves és napszámos (1-1 fő!), végül 5,87 %-a egyéb foglalkozású, melyek között toronyőr, de törvényszéki börtönmester is található. Az értelmiségiek között igen magas az ügyvédek száma, szám szerint 12 fő. A házbirtokosok mibenlétét pontosan definiálni nem tudjuk. Valószínűleg házuk, vagy a házukban lévő lakások bérbeadásával is foglalkoztak. A valóságos foglalkozással rendelkezők között, az iparúzók találhatók meg legnagyobb számban.

Az 1-5 holdig terjedő területtel rendelkező belvárosi birtokosok 30 %-ának sikerült a foglalkozását felderíteni. E 150 főből 65 volt házbirtokos (43,33 %), 40 iparúzó (26,67 %), 20 kereskedő (13,33 %), 16 értelmiségi (10,67 %), 3 egyházi szolgálatban állt (2 %), 2 földműves (1,33 %), 1 pedig napszámos (0,67 %) volt. A 43 egyéb foglalkozású (2 %) közül 1 gőzmalomtulajdonost szükséges említeni, aki mellett 1 káptalani hajdú és 1 érseki huszár volt még található. A házbirtokosok mellett itt is az iparosok és a kereskedők voltak legtöbben. Nőtt az értelmiség aránya is, bár abszolút számokban nem érte el az előző kategóriát.

Az 5-10 holdas belvárosi birtokosok 52,58 %-ának ismert a foglalkozása. A 20 házbirtokos (39,22 %) és a 14 iparúzó (27,45 %) mellett 7-7 kereskedő és értelmiségi (13,73 %), 1 egyházi személy (1,96 %) és 2 egyéb (3,92 %) foglalkozású (gőzmalomtulajdonos és 1 magánzó) volt megtalálható.

A 10-15 holdas belvárosiak 61,54 %-ának ismerjük a foglalkozását. 9

házbirtokos volt (37,50 %), 5 értelmiségi foglalkozást űzött (20,83 %), 4-4 iparűzőként, illetve kereskedőként tevékenykedett (16,67 %). Mellettük 1 egyházi személyt (4,17 %) és egy egyéb foglalkozású birtokost, a polgármestert találhattuk.

A 15-20 holdas kategóriában csak egy belvárosi tulajdonosnak nem sikerült a foglalkozását megállapítani. Így 6 értelmiségiről (46,15 %), 3 házbirtokosról (23,08 %), 2 iparűzőről (15,38 %) és két kereskedőről van tudomásunk.

20-30 hold között csak egy birtokos, a főkáptalan számtartójának foglalkozása volt kideríthető, csakúgy, mint a 30-40 holdasoknál Gröber Ferenc vaskereskedőé. Az egyetlen 50 hold feletti tulajdonos pedig Fekete Károly takarékpénztári ügyvivő volt.

A belvárosi tulajdonosok foglalkozásának e rövid felsorolása után nyilvánvaló, hogy a város esetén a földbirtokviszonyok ismerete önmagában semmit nem mond, hiszen a birtokosok jelentős része foglalkozása mellett, mintegy jövedelemkiegészítőül művel, vagy műveltet földet, jelen esetben szőlőt. Eger város földbirtokviszonyainak feltárásával tehát csak adalékokat szolgáltatathattunk a város társadalmának tanulmányozásához, pontos társadalomrajzot azonban nem sikerült készítenünk.

JEGYZETEK

1. Eger rendezett tanácsú város kataszteri telekkönyve. Heves megyei Levéltár (továbbiakban: HML) Heves Vármegyei Földmérési Felügyelőség kataszteri munkálatai 1877-1928. VI-104/23.
2. A Magyar Korona Országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei némely hasznos házi állatok kimutatásával együtt I. Bp., 1882. 802., 809., 814., valamint A Magyar Korona Országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei II. Bp. 1882. 113. 1.
3. Egri Városi-Járási Földhivatal (EVJF) Térképtára "hideg iratok".
4. Hogy milyen mérvű változásokat okozhat majd az azonosítás elvégzése, ezt az alábbi példával illusztráljuk. Nagy Pál Eger belvárosi lakos Eger határában 12,71 kat. hold földet bír, de a felnémeti telekkönyv szerint abban a községben is magáénak tud 17,80 kat. holdat. Ha tehát az Eger határain túli földjeit is figyelembe vennénk, úgy a szóban forgó birtokost 4 kategóriával kellene feljebb sorolnunk. Az azonosítás ebben az esetben csak azért sikerülhetett, mert a felnémeti telekkönyv nemcsak az illetőségét adja meg az extraneusoknak, hanem a házszámot is. Így vált lehetségessé a három Nagy Pál nevű belvárosi lakos közül a helyes személyt kiválasztani. Minthogy a telekkönyvek nem minden esetben adják meg a házszámot, az azonosítás maradéktalan elvégzésére belátható időn belül nincs remény. Ezért nem vehettük figyelembe azt a néhány egyeztetést sem, ami időközben elkészült. (K.J.)
5. A Magyar Korona Országainak 1893-1894. évi mezőgazdasági termelése. Magyar Statisztikai Közlemények. Új Folyam XI. köt. Bp., 1895. 116125. 1.
6. Hensch Árpád: Mezőgazdasági üzemtan II. Kassa, 1906, 180-189. 1. Erre vonatkozóan lásd még: Szederkényi Nándor: Heves vármegye története IV. Eger, 1893. 474-475. 1.

7. Martonffy Károly: Eger szőlőgazdászata. Magyarország és Erdély képekben. Kiadják és szerkesztik: Kubinyi Ferenc és Vahot Imre. IV. Pest, Emich Gusztáv könyvnyomdája 1853. 61. 1.
8. Szederkényi N. i.m. 476. 1.
9. Eger rendezett tanácsú városi póttadókönyve. HML Eger város adóhivatalának iratai. Állami adófékönyv 1888. V-74/34.

FEKETÉNÉ CSELÉNYI ZSUZSANNA

A FAJVÉDŐK SZERVEZKEDÉSI KÍSÉRLETEI (1919 - 1924.)

.

A polgári demokratikus forradalom győzelme után a jobboldali beállítottaságú tisztek szükségét érezték az antibolsevista erők tömörítésének, ezért 1918. november 15-én létrehozták a régi Országházban a Tényleges Tisztek, Tisztviselők, Rangosztályba Nem Sorozott Havidíjasok és Továbbszolgáló Altisztek Szövetségét Molnár Dezső altábornagy elnökletével. Az egyesület rövidesen kétféle vált-, már a felbomlás veszélye fenyegette, mikor a tagok egy része 1919. január 18-án felkereste Gömbös Gyula vezérkari századost, s felkérte, hogy vállalja el az egyesület elnöki tisztét. Az 1919. január 19-én a Gólyavárban megtartott közgyűlés meg is választotta elnökévé, és az egyesület felvette a Magyar Országos Véderő Egyesület (MOVE) nevet.¹

A szervezetet február 22-én betiltják, illegalitásba kényszerül. Az antibolsevista Komite munkájának részese Bécsben, ahonnan Szegedre vezetett az útja. "Július 5-én Szegeden a nemzeti hadsereg megalakulásának kimondására rendezett történelmi ülésen Gömbös Gyulát és a MOVE-t már mint nemzetnevelő tényezőt üdvözölték."² Megszületett a "szegedi gondolat", ha nem is teljesen letisztult formában, a MOVE, az ÉME és más hasonló szervezetek, a keresztény-kurzus "vezető eszméje", ideológiájának alapja. Később a siófoki Fővezérség és a budapesti központját újjászervező MOVE kölcsönösségi alapon támogatták egymást: "A legnagyobb támogatás az a hivatalos parancs volt, amelyet a Horthy adott ki hadseregének 1919. december 13-án. Az 1919/39-es sz. Fővezérségi parancsban ajánlatosnak tartja az egész tisztikar belépését a MOVE-ba."³ A MOVE ily módon vehette a bátorságot a Hadügyminisztérium munkájába való beavatkozásra. Már ekkor megindult a hatalmi harc közöttük.

"A különítmények tiszti, altiszti, polgári foglalkozású elemeinek többsége a két legismertebb és legnagyobb legális fajvédő szervezetbe: az Ébredő Magyarok Egyesületébe és a MOVE-ba lépett."⁴ Az Ébredő Magyarok Egyesülete (ÉME) 1918. decemberében alakul meg Budapesten a Gólyavár-

ban. 1919. január 6-ától alapszabály alapján működött, s mint az első fajvédelmi alakulás vonult be a magyar történelembe. Az ellenforradalom győzelme után e szervezetek irányításával széleskörűen indult meg a fajvédelmi ideológia terjesztése, a zsidóság elleni hajsza. Ebben igen komoly tevékenységet fejtettek ki a később megalakuló fajvédelmi párt vezetői, akik tagjai voltak az ÉME-nek, a MOVE-nak vagy más, ebben az időben egyébként gombamódra szaporodó szélsőjobboldali legális vagy illegális szervezetnek. A lényeges kérdésekben kialakított azonos álláspont lehetővé tette, hogy esetleg egyszerre többnek is. A vesztes háború után a bünbakkeresés, a felkorbácsolt indulatok, főként az említett szervezetek ideológiai tevékenységének eredményeként, létrehozták a sok vitát kiváltó első fajvédelmi törvényt, a numerus clausust. A háború következményeiért, a forradalmakért a fajvédő ideológia a zsidóságot tette felelőssé. Vezéregyeniségei ezt a szemléletet igyekeztek -- egyenlőre -- a kormánypárton azaz az egységes párton belül érvényre juttatni. Az államhatalom kiépülése, az egységes párt megteremtése átmenetileg komoly hatalmat enged Gömbösnek, a szélsőjobboldal vezérének a kezében összpontosulni, hiszen ügyvezető alelnöke a kormánypártnak. Az 1922-es választások egyszemélyi felelős ügyintézője. Bár feltehetően érezte, hogy a konszolidáció folyamatában a szélsőjobboldali társadalmi szervezetek és különítmények tényleges, nyers, erőszakos, brutális hatalma csökkent, s az új belpolitikai és nemzetközi helyzetben nem lehetett tartós, különösen a hagyományos uralkodó osztályok részéről nem elfogadható. Ezért mutat még ebben az időben feltétlen hajlandóságot a Bethlennel való együttműködésre. Valóságos célja azonban az államhatalmon, a kormánypárton belül tömöríteni, a maguk oldalára állítani a többséget a megfelelő ideológia széleskörű propagálásával. Ez a szándék tükröződik az 1922. április 19-én, az abádszalóki választókerület küldöttsége előtt elmondott beszédében is: "mi jogos fajvédelmi harcot folytatunk, a keresztény agrár gondolat körül csoportosulva szeretném látni a magyar társadalom minden rétegét, a kisiparosságot, a magyar intelligenciát, munkásságot, a gazdát, földbirtokost egyaránt. Ha ez így lesz, akkor nekünk nem lesz szükségünk arra, hogy minden évben új pártokat alapítsunk, akkor egységes közvélemény fog kialakulni egy olyan gondolat körül, amelyben minden magyar ember megtalálja a helyes orientációt, nem fogunk bolyongani a sötétben, forradalmak nem fogják felborí-

tani a társadalmi rendet, nem lesznek semminő oldalról meglepetések, mert akkor minden magyar egy irányban törekszik, a keresztény agrárgondolat megvalósításán keresztül a keresztény Nagy-Magyarország feltámasztására."5

Ezt a beszédet, de egyéb nyilatkozatokat, a sajtót olvasva már ekkor is-métlődően felfedezhető a később megalakuló fajvédő párt programjának néhány fő gondolata, de az útmutatás is az áhított, erős szélsőjobboldali párt létrehozásához. Ehhez első lépésként az egységes közvélemény kialakítását, az elrendező fő elvek körül csoportosulást, az egységes, erős tábor létrejöttét tekintette. Az egy táborba tömörítő elvek közül különösen a magyar faj védelmét, a zavaros, fajbiológiai, illetve fajkeret elméletet hangoztatták. Ebből közvetkezik a másik alapelv, a magyar faj védelme, erősítése csak a zsidóság rovására történhet. Az antiszemitizmus része volt a keresztény agrárgondolat érvényrejuttatása, ami a zsidó agrártörke megnyirbálását jelentette. Szerintük ez az út vezethet a keresztény Nagy-Magyarország feltámasztásához.

Az utóbbi időben egyre több szó esik Gömbös és a jobboldali szervezetek szociális érzékenységről. Hogyan értékelhetjük kiáltványaik, programjaik ilyen irányú pontjait? Gyakorlatilag nem történt más, minthogy a gazdasági-társadalmi életben régóta esedékes -- szinte már halaszthatatlanná vált -- széleskörű reformok egy részét követeléseik közé iktatták azzal a céllal, hogy az egyéni érdekeltségen keresztül tömegbázist szerezzenek céljaik megvalósításához, az antiszemitizmushoz, az antikommunizmushoz, a területi revízióhoz. Elméleti alaptételük egyszerűnek és hatásosnak bizonyult, a hazafias-vallásos érzelmek felkarolása jórészt a szociális demagógia segítségével.

A fent említett alapelveknek a köztudatba való átültetéséért és gyakorlati megvalósításáért -- egyenlőre -- tehát a szélsőjobboldali szervezetek harcoltak, de próbálkozás történt a törvényhozó testületen belüli fajvédelmi szervezkedésre is. 1922. szeptember 18-án Keresztény Szerződés elnevezés alatt indult az a fajvédelmi szervezkedés, amely mintegy 100 keresztény képviselőt tömörített az egységes fajvédő politika intenzívebb megvalósítása érdekében. A szerződést aláíró képviselők az alábbi, Gömbös

által megfogalmazott nyilatkozatot tették: "Alulírott nemzetgyűlési képviselők, pártállásunkra való tekintet nélkül a keresztény fajvédelmi gondolat törvényes úton való megvalósítására, valamint a keresztény magyarság pozíciójának megvédése érdekében kimondja a legszorosabb testvéri együttműködés szükségességét." A nyilatkozatot elsőik között írták alá többek között: Wolf Károly, Gömbös Gyula, Friedrich István és Haller István.⁶

A Keresztény Szerződésben tömörült képviselők nyilatkozataikban hangsúlyozták, hogy a fajvédelmi szövetkezés nem irányul a pártkeretek megbontására, mert a mozgalom a pártvezérek tudtával és jóváhagyásával jött létre.

Eckhardt Tibor az egységes párt egyik hétfő esti vacsorája után úgy nyilatkozik, hogy a keresztény elemek közfelfogása rendkívül nagy jelentőségű, mert megszilárdítja a keresztény alapon álló többséget, és újabb kapcsolatot létesít a kormánytól távolálló tömegekkel is. Határozottabb irányt és lendületet ad a kormánypárti politikának és újabb módokat, eszközöket nyújt a liberalizmus jelszava alatt felvonuló radikalizmus felszámolására.⁷ Ekkor Gömbös a múltbéli magyar belpolitika súlyos hiányosságaként említi a magyar faj védelmének teljes mellőzését. Éppen ezért tartja szükségesnek azoknak a képviselőknek a tömörülését, akik azt akarják, hogy a magyar belpolitika tengelye a keresztény fajvédelmi gondolat legyen -- annál inkább, mert a keresztény irányzat politikai ellenfelei az utóbbi időben erősen mozgolódtak, létre hozták a liberális blokkot, -- sőt a rendszer megbuktatását hangoztatták.

"Mint a keresztény, kisközgazda, földműves és polgári párt ügyvezető alelnöke abban a minőségben is kijelenthetem, -- mondja -- hogy a mozgalom nem célozza a pártegység megbontását, annál kevésbé, mert a létrejött megállapodás értelmében a szövetkezés nem irányul egyik párt megbontására sem. Az egységes párt egyébként is a kereszténység és a magyarság védelmének jegyében alakult. Nem felel meg a valóságnak amit egyes liberális lapok írnak, hogy a mozgalom a párt vezéreinek megkerülésével jött létre. Meggyőződésem szerint az ország érdekében cselekedtünk, midőn a legfontosabb eszme körül csoportosultunk, tekintet nélkül arra, hogy egyéb kérdésekben ellentétek választanak el egymástól."⁸

Zsilinszky Endre szerint a fajvédelemi szervezkedés nem ezzel az akcióval

kezdődött és mindaddig tartani fog, míg céljukat el nem érik. Az ív aláírása csak egy állomást jelent a fejlődésben, melyet senki fia meg nem akadályozhat.⁹

A fajvédelmi szervezkedéssel kapcsolatban Bethlen is nyilatkozott. Elmondotta, hogy Gömbös ismertette vele tervét, amelyhez ő a következő feltétellel járult hozzá: "A megállapodás nem a pártok, hanem az egyes tagok között jön létre, a jelenlegi pártkeretek meg ne bontassanak, a párt programjával ne legyen ellentétes, a kormány politikáját és összetételét ne érintse. Gömbösék tárgyalásai, véleményem szerint, nem egészen szerencsésen a fajvédelem jelszava alatt indultak meg, amely jelszót csak kevesen értenek, sokan tudatosan félreértenek, mely alatt a közönség egy része újból a már régebben ismert ólombotokat, pogromjelszavakat, jogrend-felborulást, egy újabb antiszemita politikai hullám közeledését sejtette. Kötelességemnek tartom kijelenteni, hogy ilyen ambíciók feléledéséhez a magam részéről soha hozzá nem járulnék, de Gömbös akciója soha ilyen nem is tervezett."¹⁰

Bethlen magyarázata vagy inkább magyarázkodása azonban nem derít fényt arra, hogy ő miként értelmezi a fajvédelem jelszavát?! A közönség, amely "egy újabb antiszemita politikai hullám közeledését sejtette" a kormány vezetője által legálisan elismert fajvédelmi tömörítés megjelenésével, nem csalódott. Prohászka Ottokár székesfehérvári püspök 1922. november 12-én Cegléden az ÉME által szervezett nagygyűlésen elmondott beszédében a magyar faj uralmának intézményes biztosítását követeli a zsidóság ellenében. A krisztusi szeretet is "új" értelmezést nyer szavain keresztül: "Csak az szeret, aki jól szeret, aki rosszul szeret, az gyűlöl. Ha valaki jobban szereti az idegent, mint a saját fáját, az gyűlöl a saját testvéreit. Testvérem ne ölj mást, ne öld a zsidót, de ne öld meg önmagadat sem. Ez a mi hitvallásunk." Lendvai István tovább megy a fenyegetésben: "addig nem nyugszunk, míg Magyarország a magyaroké nem lesz. Magyarország integritását csak akkor szerezhethjük vissza, ha előtte leszámolunk belső ellenségeinkkel. Nem sokára eljön a cselekvés ideje, az új szabadságharc és akkor a legelső hívó szóra mindenki ott legyen."¹¹

A Nép 1922. december 17-i számában "A zsidó birtok -- keresztények rab-szolgasága" c. cikkében követeli, hogy törvény tiltsa el a zsidóságot a keresztény alkalmazott tartásától, mert ha nincs keresztény rabszolga,

nincs zsidó földművelés. Gömbös a nemzetgyűlés 1922. december 21-i ülésén harcot hirdet minden keresztény fajmagyar ellen, aki akár opportunizmusból, akár zsebérdekből nem ezt, a magyar nemzet jövőjét egyedül biztosító fajvédelmi politikát folytatja.¹² Láng János képviselő a kérdés legradikálisabb megoldását veti fel; "A legelemibb kötelességünk a zsidókat kiszállítani a határra, mert feleslegesek, nélkülözhetők. Meg kell vizsgálni milyen vagyonnal rendelkeztek, amikor ide bejöttek, és most a kitoloncoláskor mit akarnak kivinni. Jöjjenek segítségünkre mindazok, akik tudják hogyan sajtolódott össze ez a nagy vagyon. Az önként kivándorlókat pedig vagyonuk 2/3 részének elkobzásával kellene súlytani."¹³ Az 1922. évben a nemzetközi politikában végbement változások -- a Cemál pasa vezetésével győzelemre vitt török nacionalista forradalom, Mussolini olaszországi győzelme és a német fasiszták bajorországi mozgalmi is -- nagyban hozzájárultak a magyar szélsőjobboldal önállósulási törekvéseinek fokozódásához. Nem kis mértékben segítette törekvésüket az 1923-ban egyre inkább kibontakozó válság. E tényezők hatására egyre élesebben került szembe a bethleni kormánnyal a Gömbös vezette fajvédelmi csoport, amely sok ponton bírálta a kormány gazdaságpolitikáját is. Noha márciusban Gömbös és hívei úgy nyilatkoznak, hogy a Bethlen miniszterelnök személye iránt most is teljes a bizalmunk, kormányváltásról szó sem lehet, hiába izgatnak a "siberek" kormányválsággal, az erkölcsi és gazdasági erők érlelik a változást.¹⁴ A fajvédő politika "diadalra jutását" ekkor már a közkezen forgó CSELEKEDJÜNK! című, az ország címerével ellátott Magyar Fajvédelmi útmutató is segítette. Terjesztése ellen a nemzetgyűlésben hiába tiltakozik fölháborodottan Györki Imre képviselő.¹⁵ Ez a dokumentum már a fajvédelem alapján álló jobboldali szervezetek és a kormánypárton belül egyre önállósodó, elszigetelődő fajvédelmi csoport általános programjaként értékelhető. Felöleli a területi integritás, a gazdasági, társadalmi, ideológiai- kulturális élet szinte minden területét. Ha összevetjük Gömbös beszédeivel, deklarációival, az 1924. november 13-án megalakult fajvédő párt programjával, igen sok találkozási pontot fedezhetünk fel benne.

Ekkortájt a külföldi kölcsön felvétele körül igen éles vita alakult ki a nemzetgyűlésben és az egységes párton belül is. Ebben az időszakban már megfigyelhető, hogy Bethlen és Gömbös is arra törekednek, hogy kivár-

ják a maguk szempontjából a leginkább megfelelő időpontot a felülkerekedéshez.

Csakhoggy az államhatalom által biztosított eszközök Bethlen kezében voltak és taktikája révén Gömbös lehetőségei egyre inkább leszűkültek. Bizonyítható ez a kormány beavatkozó, az irányítást szisztematikusan magához ragadó lépéseivel, az ÉME, a MOVE és a különítmények hatáskörének szűkítésével. Ebben a békeszerződés demilitarizáló rendelkezései is Bethlen kezére játszottak. A továbbiakban a MOVE tevékenységében tiszték és altiszték csak kültagokként vehettek részt. "A katonai különítmények helyébe 1921-ben országos szervezés indult a BM, illetve a főispánok fennhatósága alatt működő "polgárőrségek" létrehozására".¹⁶

A fajvédő politika alapján álló legnagyobb, a 204 vidéki és budapesti csoportot számláló ÉME pedig a kormány céljainak megfelelően jórészt átalakult, a vezetőség újraválasztásával, a kormány embereinek belépésével.¹⁷

A kialakuló- kialakítandó külpolitika iránya körüli nézetkülönbségek, de főként a belpolitikai konszolidáció módjáról, az ország irányításáról vallott alapjaiban különböző elképzelések külföldi kölcsön felvétele körüli vitában tetőztek. Bethlen 1923. tavaszán a kölcsön megszerzése ügyében tett nyugat-európai körútja előtt még megelégedett a Gömböstől kicsikart konciliáns magatartással. Gömbös ellenezte, az ország szuverenitásának feladásaként értékelte a kölcsön felvételét. Bethlen május-végi hazatérése után ezért a helyzet tisztázására törekszik. A jobboldal igyekszik felmérni lehetőségeit, Bethlen azonban június 15-én kelt levelében Gömböst válaszút elé állítja, bár nyilvánvalóan Gömbösék megtartására, az egységes párt megőrzésére törekszik. Gömbös azonban lemondott alelnöki tisztéről, de nem lépett ki a pártból, egyelőre várakozó álláspontra helyezkedett. Lemondása alkalmából is hangsúlyozta, hogy "a magyar fajvédelem olyan eszme, amely a nép megmentését jelenti olyan járom alól, mely nem méltó egy élni akaró fajhoz. Érzem, ha kimennék a magyar nép közé és hirdetném ezeket az eszméket, óriási visszhangra találnék. A mi politikánk nemzeti politika, mely Nagy-Magyarországhoz vezet. Arról akarom biztosítani a pártot, hogy dacára azoknak a differenciáknak, amelyek fönnállnak, lesznek még pillanatok, amikor még szorosabban állok azok mellett, akikkel látszólag ma szemben állok."¹⁸

Gömbös a rugalmas politizálás terén sokat tanult Bethlentől. Úgy vonult el, hogy a vezetésbe emelt fővel térhessen majd ismét vissza. Az egyre lázasabb agitáció, a kormány politikájával határozott szembenállást vállaló jobboldal megszervezésének szándéka most már minden nyilatkozatukban felfedezhető. Ennek érdekében bizonygatják a kormány letérését az eredeti útról, többek között azzal az érvel, hogy a hatalom Magyarországon ma is a zsidó tőke kezében van.¹⁹

Lendvai István író, fajvédő politikus képviselővé választása Cegléden az 1923-as időközi választáson, a fajvédők túlzott bizalmát erősítette meg. Gömbös szerint ez a választás a fajvédelem erőpróbája volt, s e gondolat győzött. E gondolat kell, hogy be legyen építve a kormánypolitikába, mert ha az a maga óriási erejénél fogva nem talál reálpolitikai érvényesülési lehetőséget, előbb-utóbb összetöri azt a rendszert, amely útjában áll.²⁰ A Nép c. lap üdvözölve a saját munkatársának választási győzelmét az elkerülhetetlen rendszerváltozásról ír. Haller István Ceglédet a kormányzás feletti megfellebbezhetetlen ítéletként minősíti.²¹ Ilyen körülmények között került sor augusztus 2-án az egységes párt ülésére, ahol Gömbös deklarációjában bírálta a kormány gazdasági, erkölcsi-politikai tevékenységét és határozati javaslatában követelte a kormány rekonstrukcióját, az erőteljesebb keresztény, nemzeti és agrárius irányzat hatékonyabb biztosítását. Az ülésen teljes bizonytalanság uralkodott, senki sem tudta milyen erőátcsoportosulást jelent a szélsőjobboldal kiválása, kik fogják Gömböst követni. Megindultak a kombinációk. "Az ország mai súlyos helyzetében semmi szín alatt nem vagyok hajlandó akceptálni azt a szélsőséges irányzatot, amelyet Gömbös Gyula és elvbarátai képviselnek" -- mondotta Bethlen "nagy" beszédében és minden rendbontás letörését ígérte. Nagyatádi Szabó István csatlakozott hozzá, s miután az elnöklő Mayer János felvette szavazásra Gömbös határozati javaslatát 76-an szavaztak bizalmat a kormánynak, négyen ugyanekkor -- Eckhardt Tibor, Gömbös Gyula, Zsilinszky Endre és Bell Miklós -- bizalmatlanságot. Majd Gömbös és hat társa levélben közölte Mayer Jánossal a pártból való kilépését. A Gömbös által Mayer Jánosnak írt levél:

"Nagyméltóságú Mayer János úrnak!

Van szerencsénk Nagyméltóságodnak szíves tudomására hozni, hogy nem veltetünk a kormánnyal szemben bizalommal és a pártból a mai napon kilé-

pünk. Okainkat a mai pártértekezleten voltunk bátrak kifejteni.
Budapest, 1923. augusztus 2.

Gömbös Gyula, Eckhardt Tibor, Zsilinszki Endre,
Bell Miklós, Eöri-Szabó Dezső, Endre Zsigmond,
Ivány Béla."²²

Az egységes párt tehát nem hullot szét, a nagy fordulat nem következett be.

Tény azonban, hogy némelyek a szélsőjobboldal vitathatatlan vereségét nem merték egyértelműen értékelni. A szocialisták a pillanatnyi bonyolult helyzetben az ébredő-rendszer előjátékát vélték felfedezni. Maga a szélsőjobboldal pedig tanácstalanul állt veresége előtt. Eckhardt Tibor nyilatkozata óvatos volt. A vasutas sztrájkról befutott hír is erre inspirálta: "ilyen nehéz helyzetben a kormányhatalom erősítésére kell törekedni. A helyzet mindemellett mégis az, hogy a bomlási processzus megindult. A párt igen nagy többsége (?) helyeselte a Gömbös Gyula határozati javaslatában foglaltakat" -- mondta. Szerinte új párt alakítására azért nincs szükség, mert a kormánypárthoz állnak legközelebb.²³

A nyilatkozat feltehetően ismét tartalmazott taktikai elemeket, mert az egységes párton, de más prátokon belül is voltak olyanok, akik Gömböséssel azonos vagy hasonló nézeteket vallottak, s akiknek a csatlakozására számítottak.

A Nép az augusztus 2-i deklarációt a keresztény magyar nép által követelt fajvédő mozgalom első nyílt színvallásának értékelte, amely súlyos harcok és megrpóbáltatások árán ugyan, de diadalmoskodni fog ezen a földön.²⁴

A liberális ellenzék állásfoglalása szerint viszont: "A többségi pártból kiléptek a lehangosabbak, a leghevesebbek, a legfeketebbek. Az, hogy Gömbös néhány barátjával kilépett, a mi szempontunkból nem fontos esemény. Sem az orszgára, sem a megyékre, sem a falvakra annak nincs sorsdöntő jelentősége. Azok léptek ki, akik az egyéni akciókat védelmükbe vették, akik a felelőtlen elemeknek garázdálkodását prátfogolták, akik folyton terrorral dolgoztak velünk szemben, mert minket a sajtóban mindig rombolónak, hazafiatlannak, nemzetietlennek, demagógnak, kommunistának, zsidóbarátnak és zsidóbérencnek mondtak.

Azok léptek ki, akik a Szózat című lapot írták, olvasták, terjesztették. Arra törekszünk, hogy ezeknek szemérnyi hatalom sem legyen kezükben, mert a hatalommal élni nem tudtak, csak visszaélni. Ők azt mondják, a kormánypolitika nem keresztény, nem agrári, nem nemzeti, a kormánypárt nem egységes, a Kisgazda párt nem agrárpárt, akik a keresztény jelszót viselik nem keresztények.

Milliárdok vesznek kárba a kormány politikája folytán, ezért nem értenek egyet a pénzügyminiszter politikájával. Minderre a kormány semmit sem szól. Gömbös -- Bethlen között máskor is volt nézeteltérés, ekkor úgy lett megállapítva, hogy csak a tempóban."²⁵

A szélsőjobboldal tehát a kormánypárton belüli -- ennek minden előnyét élvező -- "lojális" ellenzékéből, kormánypárton kívüli ellenzékké lett, vállalva a nem csupán "tempóbeli" eltéréseket is. Mindezek az események az önálló párt létrehozásának szándékát erősítették.

A szervezkedő fajvédő mozgalom jelentős eseménye volt 1923. augusztus 20-án a dorozsmai kerület nemzetgyűlési képviselőjének Eckhardt Tibornak a beszámolója. Ezt a nagygyűlést a szélsőjobboldal maga is zászlóbontásként ünnepelte.

A nagygyűlésen Eckhardt indokolta a kormánypártból való kilépést "szembefordultunk azokkal, akik eltértek az eredeti úttól, cserbenhagyták a zászlót, mellyel a múlt választáson Önök előtt, itt megjelentek. Ezért ellenzékbe vonultunk. Az ország népe ugyanis rosszállja, hogy a Bethlen-kormányzat elfordult a keresztény nemzeti irányzattól, ezért az ország népe elfordult Bethlentől, ki elvesztette népszerűségét." Beszédében követelte a párt eredeti keresztény-nemzeti-agrár gondolat jegyében született programjának megvalósítását. Reményét fejezte ki, hogy a kormánypárt rátalál a helyes útra. A különválást átmeneti állapotként emlegeti, de most is igen alternatív módon: "kilépésünkkel utat mutatunk az egységes párt többi, velünk érző tagjainak."²⁶

A szervező munka, az egységes fajvédelmi alakulás létrehozásának újabb állomása volt a Keresztény Ellenzéki Blokk megalakulása a parlament kupolatermében 1923. augusztus 23-án Bethlen liberalizmusával, a nagybankok rendszerével és azzal a termelési anarchiával szemben -- vallják -- amely a keresztény magyar népet teljesen tönkreteszi.

A Keresztény Ellenzéki Blokk összetétele, meglehetősen heterogén volt.

Egy táborban találjuk a fajvédőket, keresztény pártonkívülieket, legitimistákat, szabad királyválasztókat. Megalakulása nem jött váratlanul, hiszen a tanácskozások hetekkel korábban -- a fajvédők kilépése után -- megindultak.

A szélsőjobboldali sajtó a Keresztény Ellenzéki Blokk megalakulását a magyar belpolitika fordulójának nevezte. E szövetség létrejötte történelmi érdek -- mondja -- mert van már egy szilárd pont, amely körül a csalódott keresztény néprétegek csoportosulnak. A szövetség vezeterei megállapodtak abban, hogy egységesen lépnek fel a kormánnyal szemben a tárgyalásra kerülő törvényjavaslatoknál.²⁷

Alig egy hónap alatt azonban törés mutatkozott a blokkon belül. Gömbös szeptember 28-án a Keresztény Ellenzéki Blokk összejövetelén Kiss Menyhért képviselő kilépése kapcsán már arról beszélt, hogy vannak akik megbánták a szövetséghez való csatlakozást. "Ha egyedül maradunk is keresztül visszüik azokat az eszméket, mely nélkül nincs magyar feltámadás. Csak a keresztény fajvédelmi politika mentheti meg az országot".²⁸

Ezzel szemben az Ulain-ügy leleplezése 1923. novemberében demonstrálni kívánta az alkotmányos rendet biztosítani tudó kormány szilárd helyzetét. Ez a kormány érdemes a népszövetségi támogatásra, a kölcsön felvételére. A tervezett puccsot a fajvédők először ártatlan romantikának, fantasztikumnak igyekeztek feltüntetni, hangsúlyozva tagjainak jóhiszeműségét, önfeláldozó hazafiságát.²⁹

A parlamentben már az egész véres -- a szervezkedő hitleristákkal is kapcsolatban álló -- puccs-programot, halál-listát zsidó kitalálásként emlegették.³⁰ Az ügy kapcsán a kormány felelőssége élesen vetődött fel, hiszen a puccsterv a szélsőjobboldal által szervezett merényletek csak egyik, kiemelkedő állomása volt. A merényletek, szervezkedések végrehajtói mind kapcsolatban álltak az ÉME-vel, tagjai voltak az ÉME-nek, annak nemzetvédelmi osztályának. Amikor a kormány kényszerült elrendelni a nyomozást az ÉME ellen, házkutatást tartottak a Sörház utcai székházban vagy ÉME tagokat tartóztattak le, a nemzetgyűlésben egyszerre hördültek fel a fajvédelem eszméjét valló képviselők.³¹ A nyomozás során azonban rendszerint "kiderült", hogy nincs összefüggés az ÉME szervezete és az egyéni kezdeményezésen alapuló merényletek, szervezkedések között.³²

A "felelős kormány" és a "felelőtlen elemek"³³ kapcsolatát egyébként mi

sem jellemzi jobban, minthogy Ulaint, mivel "nem veszélyeztetett államérdeket" a bíróság hamarosan felmentette. A szélsőjobboldal és az ÉME tevékenysége szinte állandó vita tárgyát képezte a nemzetgyűlésben. A fajvédő képviselők a nemzetgyűlésben is offenzívában maradtak. Ezt mutatják parlamenti beszédek 1923. végén, 1924. elején a költségvetéssel, a fajvédelem ügyében, az agrárkérdéssel kapcsolatban.³⁴ 1924. januárjában a kölcsöntárgyalások befejezéshez közeledtek. Gömbös április 14-i nagy beszédében bírált, fenyegetett -- és biztosította a kormányt, hogy "ez a harc soha nem fog oda fajulni, hogy mi egy történelmi pillanatban ne tudnánk együtt dolgozni". A fajvédő csoport nevében beterjesztett deklarációjában néhány mondattal odébb a kormány haladéktalan lemondását követelte, az ország érdekében a rendszer elsöprését ígérte.³⁵ Korábban a fajvédők részéről állandóan hangsúlyt kapott az, hogy "egyetemes nemzeti irányzatot képviselünk, amely nem ismer társadalmi osztályokat".³⁶ Zsilinszky januárban nemzetgyűlési beszédében a fajvédő csoport nevében kijelentette, hogy "mi ugyan antiszemiták vagyunk, de nem vagyunk antiszemita párt. Nekünk nics külön programunk -- a fajvédő programot (Cselekedjünk! Magyar Fajvédelmi Útmutató) kell minden vonalon következetesen végrehajtani."³⁷ S bár az osztályok és pártok fölötti akcióegységet hirdették, az év elejétől a szervező munka felgyorsul, egyre több hír érkezik erről a Duna-Tisza-közéről, Ceglédre és Kecskemétre,³⁸ amely Gömbös szerint a fajvédők fővárosa.³⁹

1924. október 19.-én Kemcsémén az ÉME által rendezett nagygyűlésen a fajvédők nemzetgyűlési csoportja bejelentette, hogy országos politikai párttá alakulnak át Magyar Nemzeti Függetlenségi Párt (röviden: Fajvédő Párt) néven. A szervezkedési kísérletek eredményeként tehát rövidesen útjára indult ennek a súlyos, ellentmondásoktól terhes kornak a legdicséltenebb -- bár rövid életű -- pártja.

JEGYZETEK

1. Magyar Frontharcos Mozgalom. Írták, szerkesztették: Vitéz Mándoky Sándor ny. áll. tábori főesperes és Faragó László ny. c. gimn. igazgató, százados. Bp., 1938., 14.
2. U.a. 15.
3. Dósa Rudolfné: A MOVE Akadémiai Kiadó Bp., 1972. 58-87.
A továbbiakban: Dósa: A MOVE
4. U.a. 88.
5. Szózat, 1922. április 19.
6. U.a. 1922. szeptember 20.
7. U.a. 1922. szeptember 20.
8. U.a. 1922. szeptember 20.
9. U.a. 1922. szeptember 28.
10. U.a. 1922. október 3.
11. A Nép 1922. november 14. és Szózat, 1922. november 14.
12. Nemzetgyűlési Napló, 1922. 7. kötet; 35.
13. U.a. 1922. 7. kötet 77.
14. A Nép 1923. március 21.
15. Nemzetgyűlési Napló, 1922-27. XIV. kötet, 1923. július 17.
16. Dósa: A MOVE 119.
17. Történelmi Szemle, 1979. 3-4. Zimmer Tibor: A szélső jobboldali szervezetek megalakulásáról. 572., 573.
18. A Nép, 1923. július 5.
19. Nemzetgyűlési Napló, 1922-27. XIII. 1923. július 4. 338.
20. Szózat, 1923. július 31.
21. A Nép, 1923. július 31.
22. Nemzeti Újság, 1923. augusztus 3.
A szakirodalom augusztus 3-ára teszi Gömbösnek és társainak a távozását az egységes pártból. Ez a munka a Gömbös által írt levél dátumát -- augusztus 2-át -- veszi alapul.
23. U.a. 1923. augusztus 3.
24. A Nép 1923. augusztus 4.
25. Nemzetgyűlési Napló, 1922. XVI. kötet 283.

26. Szózat, 1923. augusztus 22.
27. A Nép, 1923. augusztus 24.
28. Szózat, 1923. szeptember 28.
29. Egyenlőség 1923. november 24.
30. Nemzetgyűlési Napló 1922.-1927. XVII. 132., XIX. 22-24-
31. Nemzetgyűlési Napló 1922. XVI. 1923. augusztus 31. 298., 531.
32. Nemzeti Újság 1923. szeptember 1., 2., Nemzetgyűlési Napló, 1922. XVI., 1923. augusztus 31. 531.
33. Bethlen István gr. miniszterelnöksége tizedik évfordulójára 1921-1931. EMLÉKALBUM
34. Nemzetgyűlési Napló 1922-1927. XVIII. 156. Gömbös beszéde
Nemzetgyűlési Napló 1922-1927. XIX. 249., 274. Zsirkay,
Zsilinszky beszéde
35. Nemzetgyűlési Napló 1922-1927. XXIII.408.
36. Szózat, 1923. augusztus 22.
37. U.a. 1924. január 19.
38. U.a. 1924. január 29., január 31.
39. U.a. 1924. október 23.

NAGY JÓZSEF

A MUNKÁSPÁRTOK ÉS A NAGYATÁDI-FÉLE FÖLDREFORM

1919. augusztus 1-e után a magyarországi munkáspártok figyelmét az újjászerveződés nehéz munkája kötötte le. 1919. augusztus 24-én újjá alakult a szociáldemokrata párt, de a lezajlott forradalmi események ellenére az 1903-as programot tartotta irányadónak minden felülvizsgálás nélkül. A vérengző fehérterror időszakában az opportunista pártvezetőség az ipari munkásság mozgalmának legalitásáért küzdött, s látókörén kívül maradt az agrárkérdés. A szociáldemokrata párt az 1920-as években mindvégig megmaradva a forradalom előtti álláspontján termeléstechikai problémának tekintette a földbirtokviszonyokat, s a földkérdés megoldására önálló elképzelése nem volt. Ismerve a párt vezetőinek egyéniségét és az adott belpolitikai helyzetet ez érthető is. Valóban radikális földrefor-
mot csak forradalmi úton lehetett elképzelni, az pedig szükségszerűvé tette volna a munkás-paraszt-szövetséget. A Farkas-Peyer-Peidl-féle vezetés azonban beilleszkedésre törekedett, nem kereste tehát a szövetségese-
ket, illetve 1922-től kezdve a liberális-demokrata kispolgári pártok felé fordult, a parasztságnak, mint a magyar társadalom legszámottevőbb társadalmi rétegének a megnyerésére kísérletet sem tett. Az 1921. decemberében megkötött Bethlen-Peyer-paktum világosan megmutatta, hogy a szociáldemokrata párt nem is akarja lényegesen növelni paraszti tömegbázisát.

A paktum ellenére volt szociáldemokrata szervezkedés a falusi szegénység között. 1905-ben alakult meg a szociáldemokrata irányítás alatt lévő Földmunkások Országos Szövetsége, amely a világháború után is működött. Taglétszáma 1920-ban csak 1200 fő volt, 1922-ben viszont már meghaladta a 8000-et.¹ A szövetség azonban nem volt híve a földreformnak, hanem az ipari munkássághoz hasonló érdekvédelmi szervként a jobb anyagi feltételekért, kollektív szerződés, sztrájkjog elismertetéséért küzdött.² A paktum megkötése után azonban a kormány támadást indított a földmunkás-szervezetek ellen és 1923 folyamán tömegesen tiltotta be működésüket.

A földkérdés jelentőségét szociáldemokrata részről elsőként Kunfi Zsigmond ismerte fel, aki a bécsi emigrációban már 1920. tavaszán úgy értékelte a Tanácsköztársaság földbirtok politikáját, hogy látszólag a marxizmus agrárpolitikája diadalmaskodott ugyan Magyarországon mégis "a Földnélküli Jánosok és Nincstelen Péterek néhány hét múlva a legnagyobb elégedetlenséggel látták, hogy a földesúr ugyan elszaladt, a földet elvették tőle, de nem adták neki oda..."³ A hazai pártvezetők megközelítőleg sem tisztázták ilyen egyértelműen állásfoglalásukat. A Népszava tudósított ugyan a földreformtörvény elfogadásáról, a végrehajtás megindításáról, de lényeges állásfoglalás nélkül. 1922. tavaszán a párt választási agitációjában bírálta ugyan a földreformot, radikális jelszavakat hangoztatott, de önálló programot nem dolgoztak ki, nem tisztázták a kisajátítás mértékét és módját sem. Az SZDP vezetői nagy részt Szabó Ervin tanítására alapozva, az 1848-as polgári forradalom ellenére úgy értékelték a magyarországi helyzetet, hogy a mezőgazdaságban a fő feladat a "feudális rendszer teljes lebontása".⁴

Az 1922. nyarán megtartott nemzetgyűlési választások nem várt sikert hoztak a szociáldemokratáknak. 24 képviselőjével a párt a legerősebb ellenzéki csoport lett a nemzetgyűlésben, s ettől kezdve fokozottabb figyelemmel fordult a földreform felé. Ez a nagyobb érdeklődés azonban lényegében csak azt jelentette, hogy a Népszavában és a nemzetgyűlésben erőteljesebben bírálták a kormány koncepcióját és a gyakorlati végrehajtást. "Jött egy korszak -- írta a Népszava -- hozott magával szép jelszavakat: három év óta lengetik immár a kisközgazda lobogót, azóta van uralmon állítólag az agrárdemokrácia, három év óta nem beszélnek egyébről, mint a föld népéről és annak megsegítéséről. De ha összegezzük az eredményeket, rögtön kitűnik, hogy a sok szép szó és ígélet mögött nincsen semmi realitás".⁵ Világosan látták, hogy a földreform végrehajtásából semmi nem lesz, de konstruktív javaslatuk nem volt. Mivel már 1922-ben érezhető volt, hogy a birtokosok által megváltásra felajánlott földmennyiség csekély lesz, a vagyonváltságföldek kiosztásától lehetett várni a helyzet javulását. Az SZDP azonban ebben sem bízott: "Az elmúlt ciklusban lealkudtak és semmivé zsugorították az agráriusok a földvagyonváltságot. A földbirtokreform gyors és becsületes végrehajtásáról szó sincs, nem is beszélve arról, hogy ezzel a földbirtokreformmal, még ha azt tüneményes

gyorsasággal hajtják is végre, a földbirtok problémáját nem lehet megoldani".⁶ Ez az aggodalom különösen azért volt jogos, mert Schandl földművelésügyi államtitkár októberben bejelentette, hogy október 1-től az ezer holdon felüli birtokosok haszonbért fizetnek az államnak a váltság földek után. "De most már arra volnánk kíváncsiak, hogy vajjon hány ezer holdból áll immár a földbirtokpolitikai alap? S ha valóban össze gyűlt volna -- a váltságrendelet kibocsátásakor hirdetett, de általunk már akkor is kétségbe vont -- az a 400.000 hold váltságföld, miért nem juttatják már oda, ahová való: a nincsteléneknek és meddig akarják szedni belőle a búzahaszonbért?"⁷

1922. őszén a reform elhúzódnása miatt mind az egységes pártban, mind az ellenzékben komoly mozgolódás támadt. Decemberben létrejött az ellenzéki pártok Földreform Szövetsége, melyet az SZDP is támogatott. A párt a földreform végrehajtását a demokrácia megteremtésével kötötte össze: "Két gyors elintézésre váró feladatunk van. Egyik a demokratikus választójog, másik a földbirtokreform. Alkudni, taktikázni egyiknél sem lehet, mindkét kérdés gyors és tökéletes megoldása életkérdés az országra nézve. A földbirtokreform kérdésénél maradva ismételjük, hogy az erre vonatkozó törvény alkalmatlan a kielégítő megoldásra. Ennek a törvénynek az alapján ezt az égető problémát lehetetlen megoldani, magát a kérdést lehetetlen nyugvópontra hozni".⁸ Az SZDP aktivizálódásának jeleként 1922. december 19-én Szeder Ferenc az alábbi határozati javaslatot terjesztette a Nemzetgyűlés elé: "Utasítsa a nemzetgyűlés a földművelésügyi miniszter urat, hogy sürgősen készítse elő az 1920. évi XXXVI. tc. revízióját az alatt felsorolt elvek figyelembevételével és terjessze azt letárgyalás végett a nemzetgyűlés elé:

- "1. Minden nagybirtok igényelhető és kisajátítható, elsősorban azok a nagybirtokok, amelyek külterjes gazdálkodást folytatnak.
2. Az igény megállapításba, valamint a föld értékének megállapításába az érdekelt igénylők képviselői is bevonassanak.
3. Ott ahol az igénylők a föld vételárát anyagi viszonyaiknál fogva kifizetni nem képesek, járadék birtok, vagy örökbérlet alakítása minden nagybirtokra nézve kötelező legyen."⁹

A polgári ellenzék pár nappal később sokkal élesebb követelésekkel lépett fel.

Néhány nappal később, december 24-25-én az SZDP XXI. kongresszusa is foglalkozott a földreform kérdésével és kibővítve Szeder december 19-i javaslatát, a következő határozatot hozta:

"A földművesek földhözjuttatásáról szóló XXXVI. tc. nem alkalmas arra, hogy megszüntesse az igazságtalan birtokmegoszlásból eredő bajokat, ezért követeljük ezen törvénynek a revízióját, a következő irányelvek figyelembe vételével:

1. A földreform céljaira minden egyházi és világi nagybirtok igényelhető és kisajátítható, elsősorban azok a nagybirtokok, amelyek külterjes gazdálkodást folytatnak. Kisajátítás alól csak a mintagazdaságok és a mezőgazdasági iparra berendezett intenzív gazdaságok mentesíthetők.
2. A kisajátított földet kizárólag azok használatába kell juttatni, akik annak gondos és hozzáértő megművelésére maguk képesek és hajlandók. A kiscgazdaságok szaporítása és erősítése a feladat, evégből lehetőleg minden családos földművest akkora földbirtokhoz kell juttatni, amekkorát saját és családja munkaerejével meg tud művelni és amely egy család rendes megélhetéséhez szükséges. Ennél nagyobb területet egyesek (családok) ne kapjanak.
3. Az igénymegállapításba, valamint a föld értékének megállapításába az érdekelt igénylők is bevonandók.
4. Ott ahol az igénylők a föld vételárát anyagi viszonyaiknál fogva kifizetni nem tudják, járadékirtok vagy örökbérlet alakítása kötelező legyen.

A kongresszus felhívja parlamenti képviselőit, hogy a fenti követelések törvénybeiktatására a nemzetgyűlésen minden rendelkezésre álló eszközzel törekedjék."¹⁰

A kongresszusi határozat megfogalmazásában is érzékelhető az SZDP bizonytalansága a földkérdésben. Mind Szeder beszéde, mind a kongresszusi határozat elsősorban a külterjes gazdálkodást folytató birtokokat kívánja kisajátítani, a határozat pedig Henry George szellemében védi az intenzív nagybirtokot. Bizonytalanság van a tulajdonjog kérdésében is. A határozat második pontja azt mondja ki, hogy "a kisajátított földet kizár-

rólag azok használatába kell juttatni", akik hajlandók megművelni. Ezt a "használat" kifejezést viszont többféle képpen is lehet értelmezni. Ha figyelembe vesszük, hogy az SZDP 1918-ban is a szövetkezeti gazdálkodás, illetve örök bérlet mellett foglalt állást, akkor ez a megfogalmazás nem véletlen. Üti kissé ezt a megállapítást a 4. pont, mely a vételárral foglalkozik, de ez is kimondja, ha az igényelt föld árát nem tudják kifizetni, akkor "járadékbirtok vagy örökbérlet alakítása kötelező legyen." Összességében az SZDP kongresszusi határozata alig megy túl az alaptörvényen, radikálisabb javaslatain pedig a polgári baloldal hatása érződik.

E meglévő bizonytalanság, határozatlanság ellenére az SZDP rendszeresen foglalkozik a földkérdéssel, s nyomon követi a kormány intézkedéseit. 1923. januárjában mikor az ellenzék és az egységespárti kisgazdák nyomására Nagyatádi Szabó felveti a novella gondolatát, a Népszava ezt változtatlanul a parasztság kisemmizése egyik állomásának tekinti. "De nem lehet őszinte a kormány új álláspontja azért sem, mert a földművelésügyi miniszter személye nem alkalmas a gyökeres földreform végrehajtására. Nem alkalmas, mert már régen szembe került önmagával, múltjával és azokkal az érdekekkel, amelyeket a múltban talán őszintén képviselt. Nagyatádi Szabó elszakadt a kisparasztoktól, így azok érdekeit nem tudja nyomatékosan képviselni".¹¹ 1923. januárjától a Népszava rendszeresen figyelemmel kíséri a földreform törvény alakulását, nemcsak regisztrál, hanem állástfoglal és értékel is.¹² Különösen jelentősek megállapításai a földreformnovella előkészítésével kapcsolatban. 1923. novemberében a novella bizottsági tárgyalása idején főleg az OMGE erőteljes támadásának hatására mind az SZDP, mind a liberális ellenzék látja, hogy lényeges változást a novella sem hoz. "Valójában azonban a dolog úgy áll, hogy nem csupán a végrehajtás gyarlósága az oka annak, hogy nem juthatnak földhöz akiket a törvény földhöz juttatni kíván. Az alaphiba ott van, hogy a törvény csak azt mondja meg, hogy kiket akar földhöz juttatni, de arról már nem gondoskodik, hogy erre a célra föld is álljon rendelkezésre elegendő módon. Földreformot földnélkül, helyesebb birtokelosztást anélkül, hogy a helytelenül elosztott birtokokhoz komolyan hozzányúlának pedig nem lehet csinálni, akár hányszor is egészítik ki az alaptörvényt -- erélyes kijelentésekkel."¹³

A földreformnovella tervezetének beterjesztése után az SZDP parlamen-

ti frakciója november 26-án Peidl Gyula elnökletével ülést tartott, ahol elhatározták, hogy a párt képviselői a novellának mind általános, mind részletes vitájában aktívan részt vesznek és módosító javaslatot tesznek. "A mai értekezleten a csoport kimondotta, hogy magáévá teszi a kisgazdák cserbenhagyott kívánságait és követelni fogja, hogy a mai elhamarkodott és tervszerűtlen földreformnovella helyett a kormány olyan újabb javaslatokkal álljon elő, amelyek végleg megoldják ezt az égetően sürgős és fontos kérdést."¹⁴ A szociáldemokraták részéről a hivatalos felszólaló Szeder Ferenc volt, aki 1923. december 6-án ismertette a párt véleményét. Szeder felszólalása világosan mutatja, hogy a szociáldemokrata pártvezetés teljesen érzéketlen volt a földkérdés iránt és a kormány javaslatával semmilyen alternatívát nem tudtak szembe állítani.¹⁵ Szeder terjedelmes felszólalásában számos konkrét példát említett a végrehajtás hibáiról, de a novellával kapcsolatban mindössze néhány megjegyzést tett:

- "1. Jó lett volan, ha a minisztérium konkrét adatokkal látta volna el a tervezetet, hogy világosan lássák jelenleg hol áll a végrehajtás;
2. Kifogásolja, hogy a forradalmi magatartás miatti megbélyegzés a tervezetben is szerepel;
3. Az 50 hold alatti háborús szerzeményeket mentesíteni kellene a megváltás alól;
4. Nem kapcsolták össze a tervezetet szociálpolitikai intézkedésekkel."¹⁶

Szeder beszédét Milyen legyen az igazi földreform címen az SZDP külön füzetben is megjelentette.¹⁷ Feltételezhető, hogy a pártvezetőség sem volt túlságosan elégedett Szeder felszólalásával, mert az agitációs szempontból semmit nem mondott. A földmunkások és a falusi szegénység, akiknek az írás szólt -- elsősorban arra voltak kíváncsiak, hogy az SZDP milyen földreformot akar. Takács József a földmunkás szövetség országos titkára a füzet előszavában azt írja: "Feleletünk erre röviden az, hogy: vissza az 1918-as októberi kormány földreform programjához. A szociáldemokrata párt ma is vallja ezt a programot, amelynek megvalósulását először a diktatúra, majd az ellenforradalom megakadályozta. Mi megvagyunk arról győződve, hogy Magyarországon az igazságtalan birtokmegosztás megszüntetése, a földműves nép földhözjuttatása, a demokrácia győzelme, s

végül az ország talpra állítása csak az októberi földreform program megvalósítása által biztosítható."¹⁸ Ez nagyon szépen hangzik agitációs célból, és látszólag pótolja a párt földreform programját is. A pártvezetőség azonban ebben is, -- mint számos más kérdésben -- sajátos tudathasadásban szenved. Elfelejtették ugyanis, hogy 1918. őszén a Buza Barna-féle földreform megjelenése azért késett hónapokon keresztül, mert az SZDP a nagybirtok paraszti magántulajdonba adásával nem értett egyet.

A novellatervezet általános vitájában még hat szociáldemokrata képviselő vett részt. Közülük Farkas István azon túlmenően, hogy a javaslatot elvetette, semmi érdemlegeset nem mondott. Várnai Dániel erőteljesen bírálta Nagyatádi Szabót, aki a tervezet előkészítésénél túlságosan nagy beleszólást engedett az OMGE-nek, s ezzel semmivé tette a novella várható pozitívumait is. "Mit akar megmenteni ez a novella, mit akar helyre ütni, mit akar jóvátenni, vagy jobbá tenni? Hiszen mondtam, az alaptörvény igen erős és öntudatos abban a célban, hogy a birtoktalan mezőgazdasági népességet földhöz ne juttassa, a nagybirtok rendszert megmentse és ha miniszter úr mégis szükségét látta a novellának, akkor ez az ő részéről semmi egyéb, mint beismerése annak, hogy az alaptörvény távolról sem olyan mint amilyennek az ő régi elgondolásai szerint lennie kellene. Sem az alaptörvényben, sem a novellában nincsen semmi a földművelésügyi miniszter úr földreform programjából, de annál több van miniszter úr végzetes gyengeségéből."¹⁹ Györki Imre terjedelmes hozzászólásában konkrét példákon keresztül mutatta be a hivatalok visszaéléseit.²⁰ Klárik Ferenc csak demokratikus földreformot tudott elképzelni, "úgy, ha a házhely és földigénylőket nemcsak földdel és házhelyekkel látjuk el, hanem ellátjuk pénzzel is, a földhöz való munkaszerszámokkal és állatállománnyal. Másképpen ezt a kérdést becsületesen és jól megoldani nem lehet."²¹ Klárik a progresszív vagyonadó bevezetésében látta a megoldás kulcsát.

Az általános vita utolsó napján, december 15-én szólalt fel Vanczák János és Propper Sándor. Vanczák beszédének kezdetén azt bizonygatta, hogy a párt 1918. őszén is a földosztás híve volt és az jelenleg is, mert "ha az orosz bolsevikok magántulajdonul oda tudták adni az orosz termőföldet, akkor nekünk magyarországi szociáldemokratáknak sincs semmi kifogásunk az ellen, ha az nálunk hasonló képpen fog megtörténni."²² A továbbiakban azonban kifejtette, hogy nem hisz abban, hogy a jelenlegi tör-

vények alapján a parasztságot földhöz lehet juttatni, mert a nép ellenségeivel nem lehet földreformot csinálni. "Ha a földművelésügyi miniszter úr megtartotta volna a maga kisgazdapártját, ha a földművelésügyi miniszter úr megőrizte volna a demokráciát, ha nem hagyta volna elkótyavetyélni az egyenlő, általános és titkos választójogot és ezen az alapon mentünk volna bele egy választásba, akkor ide került volna a földműves népből olyan párt, olyan számarány, amely mögé oda álltunk volna mi is és együtt csinálhattuk volna a földreformot."²³ Vanczák nem értett egyet a vitézi telkek adományozásával sem, és megkérdőjelezte a kormány jogát az ilyen kasztok létesítésére.

Mivel a vitában több alkalommal felmerült a szociáldemokraták 1918-as szerepe, Propper Sándor hozzászólásának jelentős részét ennek elemzése képezte. Propper adatokkal bizonyította, hogy az 1918-as földreform előkészítésében Nagyatádi Szabó is komoly szerepet játszott, s éppen ilyen alapon kéri az 1920. XXXVI. tc. 3. paragrafusának törlését, amely még öt évvel a forradalom után is apró dolgok miatt emberek sokaságát zárja ki a juttatás lehetőségéből. "E törvényjavaslat minisztere forradalmi miniszter, előadója forradalmi kormánybiztos, s a törvényjavaslatban benne van egy szakasz, amely apró kis piszlicsár embereket akar büntetni azért, mert a forradalom alatt éltek, vagy a forradalom alatt hetvenheted rangú szerepet vittek."²⁴

Tagadhatatlan, hogy a szociáldemokrata képviselői csoport bírálata a törvényjavaslattal szemben erőteljes és elutasító volt. A novella elvetését és új törvényjavaslat előterjesztését viszont a kormánypárti többséggel szemben az egész ellenzék sem tudott volna megvalósítani. Az viszont biztos, hogy a szociáldemokrata képviselők által felvetett javaslatok csak részkérdéseket érintettek, tárgyalási alapul semmiképpen nem szolgálhattak. A pártonbelüli ellenzék azonban elégedetlen volt a pártvezetőség és a képviselőcsoport magatartásával, határozottabb kiállást, osztályharcos politikát követelt a földmunkások és a falusi szegénység érdekében. Az SZDP 1924. áprilisában megtartott XXII. kongresszusán az ellenzék az agrárpolitikával kapcsolatban határozati javaslatot terjesztett elő, melyben javasolták, hogy a kongresszus mondja ki: "A Nagyatádi-földreform nem alkalmas az agrárfeudalizmus megszüntetésére, nem juttatja földhöz a parasztságot. Amíg a feudális nagybirtok és a fináncpataliz-

mus szövetsége uralkodik Magyarországon, addig semmilyen földreform nem lesz képes arra, hogy megváltoztassa a feudális birtokmegosztást a mezőgazdaságban, hogy az ipari munkásság az egyedüli városi osztály, mely őszintén és komolyan kész küzdeni a parasztság osztályérdekeiért: a feudalizmus megszüntetéseért."²⁵ Az ellenzék erősen bírálta a pártvezetőséget is, mert "elárulta a munkásság és parasztság szövetségét, amikor polgári- pártokkal lépett szövetségre". A javaslat néhány pontban konkrétan is megfogalmazta, azokat az elképzeléseket, amelyek alapján az SZDP agrárprogramját ki kellett volna dolgozni. Amint az idézetből látható az ellenzéknek sem volt világos elképzelése a magyarországi birtokviszonyok jellegéről. A pártvezetőség nyomására a Kongresszus az indítványt elvetette, de kimozdította a pártot a tespedésből és arra ösztönözte a vezetőséget, hogy foglalkozzon az agrárkérdéssel.

Az 1925. decemberében megtartott XXIII. kongresszuson az ellenzék nevében Lukács Gyula és társai indítványt terjesztettek elő az új földreform-törvény kiharcolására. "A kongresszus kijelenti, hogy a párt egyik legfontosabb feladatának tekinti a harc megindítását az új földreformért. Ennek a földreformnak alapelvei legyenek: az 500 holdon felüli nagybirtokok kötelező állami kisajátítása és az így nyert földnek a földmunkások és törpebirtokosok közötti elosztása. A tulajdonosok állami kártalanítása. A kártalanítás terheinek közvetlen adó útján való behajtása mellett a holtkézi birtokok díjtalan kisajátítása."²⁶ Az ellenzék követelte a munkás-paraszt-szövetség megteremtését is, és a polgári pártokkal való szakítást. Két pártszervezet pedig azt javasolta, hogy a kongresszus küldjön ki egy 5 tagú bizottságot a párt agrárprogramjának kidolgozására, s azt terjesszék a következő kongresszus elé.²⁷ A kongresszus az ellenzék indítványát elvetette, de létrehozta az agrárprogramot kidolgozó bizottságot. A tervezet azonban rendkívül lassan készült el. 1926. novemberében a párt XXIV. kongresszusán a Stromfeld Aurél által vezetett ellenzék ismét a Nagyatádi-féle földreform éles bírálatára és radikális földreform javaslat kidolgozására szólította fel a pártvezetőséget. A tervezet azonban még a XXV. kongresszusra sem készült el. Előadói beszédében Farkas István mentegetőzve jelentette be "a párt program és agrár program kidolgozására, nyilvános megvitatására az időt most nem tartjuk alkalmasnak".²⁸

Minden ösztönzés ellenére az 1920-as években nem született meg az SZDP önálló agrárprogramja. Az agrárkérdésről szóló tervezetet, majd csak 1930-ban, a Nagyatádi-féle földreform lezárása után fogadta el az MSZDP kongresszusa. A munkás-paraszt-szövetség elmulasztásáért, a forradalmi, de legalább is radikális földosztás javaslatának hiányáért súlyos felelősség terheli a szociáldemokrata pártot az ellenforradalom első évtizedében. A földmunkásság, az agrár proletraiátus erős bázisát alkották az SZDP-nek a világháború előtt. Ez a réteg elégedetlen volt a földreformtörvénnyel, méginkább annak gyakorlati megvalósításával. Érdekeinek védelmére azonban nem talált szervezett erőt, ösztönös megmozdulásait pedig a csendőrség hamar elfojtotta. A legális munkáspártnak lett volna alapvető kötelessége, hogy ezt az ösztönös elégedetlenséget reális programmal egységes mederbe terelje.

A magyarországi agrárkérdés jelentőségét sokáig nem ismerte fel az illegális KMP sem. A Tanácsköztársaság bukása után a bécsi emigráció még 1920-ban is a Tanácsköztársaság értékelésével és a párt újjászervezésével, a magyarországi pártépítő munka megindításának kérdéseivel volt elfoglalva. A Tanácsköztársaságot értékelő éles vitákban természetesen gyakran felvetődött a proletárdiktatúra földbirtok politikájának a kérdése is. 1920. júliusában a Komintern II. kongresszusa foglalkozott az agrárkérdéssel, és éppen a magyar Tanácsköztársaság negatív tanulságai alapján elképzelhetőnek tartotta a kisajátított nagybirtok ingyenes felosztását a szegényparasztság között. A kommunista emigráció csak ezek után vette alaposabb vizsgálat alá a földkérdést és ismerték fel, hogy a forradalmi harc szempontjából annak nem termelésteknikai, hanem politikai jelentősége van. A KMP vezetői azonban -- különösen a Kun-frakció -- ekkor még bíztak a világforradalom közeli győzelmében, így az agrárkérdés demokratikus megoldását csak a szocialista forradalom keretében, annak részeként képzelték el. Amint azonban világossá vált, hogy Európában a forradalmi hullám apálya következett be, a KMP 1925-ig nem dolgozott ki a magyarországi helyzetnek megfelelő új agrárprogramot, bár sajtójában gyakran bírálta az ellenforradalom földreformját.

Látszólag tehát majdnem azonos az SZDP és a KMP felfogása a földkérdésben. Mindkét párt a szocializált nagybirtok híve volt, a Tanácsköztársaság bukása után mindkét párt eljutott saját korábbi állásfoglalásának

felülvizsgálataig, és a földosztás szükségességének felismeréséig. Abban is megegyezik a kép, hogy a Nagyatádi-féle tervezet megjelenésének idején egyik párt sem tudott ezzel radikális vagy forradalmi programot szembe állítani. Mégis alapvető különbség van a két állásfoglalás között. Az SZDP Magyarországon működő legális párt volt, mely mélyreható ismeretekkel rendelkezett a magyarországi helyzetről, a földreformmal kapcsolatban is. A rendszerrel azonban a súlyosabb ütközéseket kerülte, s hangzatos bírálatai ellenére posszibilista álláspontra helyezkedett a földkérdésben is. A KMP az emigrációban nem rendelkezett közvetlen tapasztalatokkal a hazai viszonyokról, s ez megnehezítette a helyes elvek és gyakorlat kialakítását. A KMP azonban ekkor is rendelkezett megoldási javaslattal, hiszen a földkérdést a proletárforradalom részének tekintette.

A nagybirtok forradalmi kisajátításának elve közelítette Károlyi Mihályt a kommunista párthoz. Hosszas előkészítés után 1925. augusztus 6-10-ig a KMP első kongresszusa előtt tárgyalta Károlyi az Organizációs Bizottság tagjaival, s létrejött az együttműködés a párt és Károlyi között. Az aláírt megállapodás kimondottan a parasztság forradalmasítására és a földosztás programjára vonatkozott. Károlyi kijelentette "meg van győződve arról, hogy a parasztság földhöz juttatása csak forradalmi úton érhető el." Azért fordult a kommunista párthoz, mert "a KP-t tartja a magyarországi proletáriátus forradalmi pártjának, amely alkalmas a munkásosztály és parasztság közti forradalmi szövetség létrehozására".²⁹ A kommunisták részéről volt olyan elképzelés is, hogy a magyar parasztság képviselőiben Károlyit delegálják a paraszt-internacionáléba, de ezt később elvetették. A KMP és Károlyi között ettől kezdve rendszeres együttműködés alakult ki. 1931-ben a gazdasági válság idején "Tiétek a föld" címen írt röpiratát a kommunisták nyomatták ki és terjesztették a magyar falusi szegénység között.³⁰

A KMP programját több évre az 1925. augusztusában megrendezett I. kongresszus határozta meg. Ez bár kitartott a szocialista forradalom keretében megvalósuló demokratikus agrár forradalom mellett, ezt a célt csak propagandisztikusan kezelte, mert az adott kül- és belpolitikai körülmények között megvalósítását, a nagybirtok ingyenes felosztását nem tartotta reálisnak. Így az elvi célkitűzés fenntartása mellett 1925-26-ban a párt egyetértett azzal, hogy egy a Nagyatádi-földreformnál radiká-

lisabb, demokratikus földreformot támogasson, amely a nagybirtok megváltás útján történő kisajátítását teszi lehetővé. Ezt a realitást tükrözik vissza a kongresszusi dokumentumok is. "A párt agitációja és akciója a parasztság körében -- a legalitásra tekintettel, de a parasztság hangulatát tekintve is -- nem tűzheti ki azonnal és nyíltan egyedüli követelésként a nagybirtok megváltás nélkül való kisajátítását és a szegényparaszatok között való haladéktalan és ingyenes felosztását. Nem utasíthat el a párt magától minden földreformot, mert az valójában vagy utópia vagy parasztfogas".³¹ A dokumentumból is kitűnik, hogy a párt stratégiai célkitűzése most is a nagybirtok "megváltás nélküli" kisajátítása és ingyenes felosztása, taktikai okokból azonban bele mentek a radikális földreform hangoztatásába is.

A forradalmi megoldás elvi fenntartása mellett 1925-26-ban mind az emigrációban, mind a hazai pártmunkában sokat tett a KMP a falusi helyzet reális megismeréséért és az ennek megfelelő megoldás kidolgozásáért.³² A további harc szempontjából a meghatározó a falusi helyzet elemzése volt. Az alapvető ellentét falun a parasztság és a földbirtokosok vagy a falusi szegénység és a birtokos parasztek között van-e? A földkérdés megoldásának módját, de egyben a proletáriátus és parasztság szövetségét is egy eljövendő forradalomban csak ezeknek a kérdéseknek a tisztázása után lehetett meghatározni. Ez azonban sajnos az I. kongresszuson sem történt meg. 1925-26-ban az illegális KMP igyekezett ugyan a falusi lakosság körében tért hódítani, ez azonban elsősorban a földmunkásokra korlátozódott.

A magyarországi földbirtok viszonyokat és a föld kérdést legrealisabban az 1925. tavaszán megalakult MSZMP látta. Ez a kommunista befolyás alatt álló munkáscsoport többek között éppen az agrárkérdésben mutatott megalkuvó politikája miatt bírálta 1922-24. között a szociáldemokrata pártvezetőséget, s az új párt létrehozásának is ez volt az egyik oka. Az MSZMP már megalakulásakor radikális földreformot hirdetett, olyan formában, hogy a nagybirtokot ingyen osszák szét a szegényparasztek között, a földbirtokosok kártalanítását pedig az ipari és banktőkére kivetett vágyonadóból fedezzék.³³ Az MSZMP megalakulása után 1925-ben és 1926. tavaszán szóban és írásban erőteljes harcot folytatott a munkás-paraszt szövetség megteremtéséért.³⁴

A földkérdésben a legjelentősebb állásfoglalását az MSZMP 1926. márciusában jelentette meg "Új földreformot" címmel. A pártnak ez az ideiglenes agrárprogramja válasz volt arra az intézkedésre, hogy a Nagyatádi-féle földreform 1925. december 7-én lejárt. Ha eddig az ideig a falvak lakossága nem kezdeményezte a kisajátítási eljárást, tovább nem volt hozzá joga. Már a program bevezető részében hangoztatják, a munkás-paraszt-szövetség jelentőségét. "Különösen fontos ez a meglátás a magyar ipari munkásságra, amely csakis úgy tudja a maga osztályharcát eredményesen megvívni, ha felismeri és tudatosan számba veszi a földműves dolgozókkal összefűző, testvéri sorközösségét és megteremti az ipari és földműves proletáriátus (falusi és városi munkásság) elszakíthatatlan szövetségét."³⁵ A program a városi és falusi proletáriátus szövetségéről beszél, amiben egyaránt megmutatkozik a parasztsággal szembeni régi szociáldemokrata fenntartás, és a kommunista mozgalom szektás szemlélete.

A terjedelmes és történeti szempontból igen alapos 1848-tól 1925-ig terjedő elemzés rendkívül közérthetően és egyértelműen mutatja be, hogy az ellenforradalmi rendszer földreformja, már indulása pillanatában kudarcra volt ítélve, s egyáltalán nem biztos, hogy a földhöz juttatott törpebirtokosok is meg tudják őrizni földjüket. Ma is egyet lehet érteni az MSZMP 1926-os értékelésével: "Kezdetől fogva csak eszköz volt a nagybirtokosok kezében az ellenforradalmi szövetség megteremtésére. Amikor a nagybirtokosok és nagytőkések azt érezték, hogy már meg tudnak állni a maguk lábán is, nem volt szükség az eszközre sem. Az osztályerőviszonyok terméke volt megszületése, az osztályerőviszonyok terméke volt kivégzése is."³⁶ Az agrárprogramnak ebben a részében egyértelműen kifejtik, hogy a parasztság csak a munkásosztállyal szövetségben és a munkásosztály vezetésével érheti el célját. Itt viszont az osztályviszonyok korábbi leszűkítése helyett valóban az egész dolgozó parasztság szövetségéről van szó. "Bizonyos, hogy a parasztság egyes rétegei a maguk osztályhelyzete, kizsákmányoltságuk formája és tartalma szerint közelebb, vagy távolabb állnak a proletárságtól, de a parasztság valamennyi dolgozó rétegét összefűzi a proletársággal a feudalizmus elleni harc alapvető, döntő, minden elválasztó szempontot háttérbe szorító közös érdeke".³⁷

Az MSZMP agrárprogramja gyakran beszél feudalizmusról, feudális nagybirtokról. A földbirtok rendszernek ilyen jellegű meghatározása egyértel-

műen a szociáldemokrata történet szemléletre, illetve agrárszemléletre utal. A szociáldemokrata párt egyes ideológusai szerint 1848-ban nálunk nemzeti függetlenségi harc volt, de nem polgári forradalom. Lényegében ez a véleménye az MSZMP-nek is. "Az 1848-as jobbágyszabadítás nem semmisítette meg a feudalizmust, ellenkezőleg: érintetlenül hagyta a birtokállományt. A magyar dolgozóknak változatlanul legfontosabb feladata maradt, hogy küzdjenek a polgári tulajdonná átalakult feudális tulajdon ellen".³⁸ A feudalizmus maradványait abban látják, hogy megmaradt a nagybirtok óriási túlsúlya, a mezőgazdasági nincstelenek tömege, a törpebirtokok túltengése és a parasztságot súlytó regresszív adórendszer. Mindezeket a problémákat azonban az adott társadalmi-politikai rendszer keretein belül, a már elfogadott földreform törvény további foltoztatásával nem lehet megoldani. Új földreform kell és olyan munkás-paraszt kormány, amely ezt a radikális reformot hajlandó végrehajtani. "Az MSZMP tisztában van vele és nyíltan hirdeti, hogy a feudalizmus maradványainak eltakarítását a birtokos osztályok és rétegek egyik kormánya sem képes megvalósítani, hanem csak egy az ország népének hatalmas többségét képviselő, a tényleges demokráciát megvalósító kormány."³⁹

Az MSZMP ideiglenes agrárprogramja messzemenően figyelembe vette a magyarországi tényleges helyzetet és a parasztság mentalitását. A nagybirtoknak szinte teljes felszámolását és a parasztság kezére juttatását követelte tehát, de a birtokosok teljes kártalanításával. A szegény parasztságban is, méginkább a birtokosparasztságban benne volt a magántulajdon iránti tisztelet. Természetesnek tartották, hogy akinek tulajdona van attól azt ingyen nem lehet elvenni. A kisgazda párt is 1919. őszétől megváltásos földreformot hirdetett, és még a juttatottak is úgy érezték igazán sajátjuknak a kapott földet, ha azért valamilyen formában a földbirtokos kártérítésben részesült. Mivel azonban a kiosztott földek többsége vagyonváltság föld volt, s így a magántulajdonos helyébe az állam lépett, azt már a szegényparasztok is el tudták képzelni, hogy a kártalanítást az állam saját magával szemben végezze el. Különösen csökkentette a paraszti fizető készséget az, hogy sok esetben tisztázatlan volt a juttatott föld tulajdonjogi helyzete, vagy nem állapították meg az árát.

Az agrárprogram azt követelte, hogy a 100 holdon felüli birtokokat felszerelésükkel együtt, sajátítsa ki az állam és gazdaságilag életképes

munkás birtok formájában ingyenesen ossza szét a dolgozó parasztság között. Az állam feladatának tartották azt is, hogy felszereléssel, jószág-állománnyal lássák el a juttatottakat, és gondoskodjanak a mezőgazdasági szakoktatásról is. A program egyetértett a kártalanítással is, azzal a kikötéssel, hogy az egyházi és hitbizományi földek kártalanítás nélkül kerüljenek kisajátításra, a többi esetben is a kártalanítás súlya nem terhelheti "magát a földhöz juttatott parasztot".⁴⁰ Az MSZMP azt javasolta, hogy "a kártalanítás terhei a nagy vagyon és kapitalista jövedelmek súlyos, fokozódó megadóztatása formájában kizáróan a vagyonos osztályokat sújtsák."

Ez az agrárprogram az egész dolgozó parasztságnak szólt és tetszetős lehetett széles paraszti tömegek számára. A birtok felső határának 100 holdban való maximálása valóban lehetővé tette olyan kisbirtokok juttatását, amely elegendő volt egy család eltartására. A program azonban külön a mezőgazdasági munkások és törpebirtokosok érdekében is tartalmazott "átmeneti" követeléseket. Ezek nem helyettesítették a radikális földreformot, hanem kiegészítették, alátámasztották azt. Ezek a részkövetelések a mezőgazdasági munkásság munkakörülményeinek és gazdasági helyzetének a javítását célozták. Követelte azonban az adórendszer gyökeres reformját, a 10 holdon aluli birtokok teljes adómentességét, a 20 éven felüli lakosság részére az általános és titkos választójogot, s a megyei törvényhatósági választásoknál a virilizmus eltörlését.

Az MSZMP ideiglenes agrárprogramjával a KMP is egyetértett, sőt megvizsgálta azt a Kommunista Internacionálé és parasztinternacionálé illetékes bizottsága is, s rájuk is "nagy benyomást tett, hogy ez a program igen gyorsan megszületett és a párt tekintélyét roppantul emelte".⁴¹ Annak ellenére, hogy 1926. tavaszán és nyarán az agrárprogram mind a párton belül, mind a tömegek között pozitív visszhangra talált, mégis tervbe vették véglegesítését és annak kidolgozására agrárbizottságot hoztak létre. Ez azonban részben a nagyarányú rendőrségi üldözés, részben a KMP állásfoglalásának 1926-ban bekövetkezett megváltozása következtében nem történt meg.⁴² Az MSZMP 1928-ban bekövetkezett felszámolása után azonban a KMP saját agrárprogramja a gazdasági válság kitöréséig nem készült el.

JEGYZETEK

1. Szakács Kálmán: A kommunista párt agrárpolitikája. 1920-1930. Bp., 1961. 30. 1.
2. Takács József: Mezőgazdasági munkáskérdés. A magyarországi földművesség anyagi helyzete 1920-ban. Bp., 1921.
3. Magyarország Története, 1918-1945. Bp., 1976. 594. 1.
4. Az MSZDP 1926. évi XXIV. pártgyűlésének jegyzőkönyve, Bp., 1927.
5. Népszava, 1922. szeptember 7.
6. Népszava, 1922. augusztus 9.
7. Népszava, 1922. október 13.
8. Népszava, 1922. december 5.
9. Nemzetgyűlési Napló 1922-26. VII. köt. 158. 1.
10. Népszava, 1922. december 29. a december 24-25-én megtartott kongresszus határozata.
11. Népszava, 1923. január 28.
12. Népszava, 1923. január 20., Nagyatádi tervezetesei a földreform ügyében. Népszava, 1923. május 20. Földbirtokreform és demokrácia. Népszava, 1923. október 5. Osztályharc fölülről.
13. Népszava, 1923. november 27. A földreformnovella.
14. Világ, 1923. november 27. Népszava, 1923. november 27.
15. Nemzetgyűlési Napló, 1922-26. XVII. köt. 343-354. 1.
16. Nemzetgyűlési Napló, 1922-26. XVII. köt. 352-353. 1.
17. Milyen legyen az igazi földreform. Bp., 1924. Szocialista agitációs füzet.
18. U.o. 2. lap.
19. Nemzetgyűlési Napló, 1922-26. XVII. kötet 424. 1.
20. Nemzetgyűlési Napló, 1922-26. XVIII. kötet 31-35. 1.
21. Nemzetgyűlési Napló, 1922-26. XVIII. kötet 39-40. 1.
22. Nemzetgyűlési Napló, 1922-26. XVIII. kötet 88. 1.
23. Nemzetgyűlési Napló, 1922-26. XVIII. kötet 91. 1.
24. Nemzetgyűlési Napló, 1922-26. XVIII. kötet 117. 1.
25. Az MSZDP 1924. évi XXII. pártgyűlésének jegyzőkönyve Bp., 1925.
26. Az MSZDP 1925. évi XXIII. pártgyűlésének jegyzőkönyve Bp., 1926. 104. 1.

27. U.o.
28. Az MSZDP 1928. évi XXV. pártgyűlésének jegyzőkönyve
Bp., 1928. 40. 1.
29. Hajdu Tibor: Károlyi Mihály. Bp., 1978. 353. 1.
30. Károlyi Mihály: Tiétek a föld. Károlyi Mihály válogatott írásai
I. kötet. 392. 1. Bp., 1964.
31. Idézi: Szakács Kálmán: A Kommunista Párt agrárpolitikája.
1920-1930. Bp., 1961. 54. 1.
32. Lásd: Szakács Kálmán: i.m. 69.70. 1.
33. Dokumentumok a magyar párttörténet tanulmányozásához.
III. kötet., Bp., 1954. 118. 1.
34. Liptai Ervinné: A Magyarországi Szocialista Munkáspárt.
1925. 1928. Bp., 1971. 179-180. 1.
35. Új földreformOT! A Magyarországi Szocialista Munkáspárt ideiglenes
agrárprogramja. Bp., 1926. 4. 1.
36. U.o. 33. 1.
37. U.o. 41. 1.
38. U.o. 43. 1.
39. U.o. 47. 1.
40. U.o. 45. 1.
41. Idézi: Szakács Kálmán: i.m. 81. 1.
42. Szakács Kálmán. I.m. 87. 1..

TARTALOMJEGYZÉK

Bozsik Rafael: Megjegyzések Augustinus történet szemléletéhez.....	3.
Bohony Nándor: Tata 1695-ben.....	23.
Kriston Pál: Vasútépítések Heves megyében a dualizmus korában.....	39.
Csesznokné Kukucska Katalin: Adalékok a népiskolák és néptanítók hely- zetéhez Heves megyében 1880-1914 között.....	55.
Kozári József: Földbirtokviszonyok Egerben az 1888-ban keletkezett kataszteri telekkönyv alapján.....	71.
Feketéné Cselényi Zsuzsanna: A fajvédők szervezkedési kísérletei....	89.
Nagy József: A munkáspártok és a Nagyatádi-féle földreform.....	103.